

A PALLAS NAGY LEXIKONA

AZ ÖSSZES ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA

TIZENHAT KÖTETBEN

I. KÖTET

A—Aradmegye

A SZÖVEGBEN 235 ÁBRA; KÜLÖN MELLÉKLETÜL 35 KÉP, EZEK KÖZT
8 SZÍNNYOMAT, 16 TÉRKÉP ÉS 3 VÁROSI TERVRAJZ

BUDAPESTEN

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1893

hol udvari konzisztórium tanácsos volt. Az egyetemét Hallében végezte, ahol teológiát, később filozófiát s matematikát tanult. 1760-ban az Odera melletti Frankfurthban az egyetemen rk. filozófiai tanár lett, 1761-ben a mat. tanára Rintelmben. Ezután nagy utazásokat tett. Legismertebb munkái: *Vom Tode fürs Vaterland* (1761), *Vom Verdienst* (1765). A Leibnitz-Wolff-féle iskolához tartozik, de inkább mint népszerű, ízléses író válik ki amaz írók sorából, kik a múlt században a német irodalom újjászületésén fáradoztak. Mendelssohn-nal barátságban állott, munkatársa volt Lessing után a Nicolai-Mendelssohn-féle «*Briefe die neueste Litteratur betreffend*» c. folyóiratnak. Összegyűjtött munkáit Nicolai adta ki 6 kötetben Berlinben 1768—1781.

A. B.

Abbuna a. m. «mi atyánk», az abisszíniai keresztények egyházi feje; székhelye Gondar. L. *Abisszúnia*.

ABC, l. *Abécé*.

ABC-daria v. *Abécefű* (*Spilanthes acmella* L.), keletindiai, egyényári *fészkesnövény*. Priss fiúve *Sprenjel* állítása szerint csipős ízű, tőle a nyelv mozgékonyabb és érzékenyebb, ezért Amboiában és Ternatében a tanítók az iskolás gyermekekkel rágutják, hogy a sziszegő hangok kiejtését megkönnyítsék (Schülerkraut). Régen vizeletbajok ellen nagyra becsült orvosság volt (indiai hügyfű, indianisches Harnkraut).

NOVA.

Abházok, l. *Abkházok*.

Abug! a. m. lo vele, ki vele, pereat! (Csak újabban jött divatba az ifjúság közt, hogy evvel a német szóval (abengolással) fejezze ki visszatetszését.)

Abd (arab) a. m. *szolga*, gyakran előfordul az arab, valamint általában a sémi, s a mohammedanizmust elfogadott népek összetett tulajdonneveiben. P. *Abd-Allah*, a. m. Allah szolgája; *Abd-al-Kader*, a. m. a hatalmas (isten) szolgája; *Abd-al-Latif*, a. m. a kegyteljes szolgája; *Abd-al-Rahmán*, a. m. az irgalmas szolgája; *Abd-al-Aziz*, a. m. a hatalmas szolgája; *Abd-al-Hamid*, a. m. annak a szolgája, kit a köszönet megillet. A török nyelvben e tulajdonneveknek azok felelnek meg, melyeknek összetételében a második szó: *Kuli* a. m. szolgája. P. *Alláh-Kuli* stb.

Abda, község Györmegyeinek tősziget-esilizközi jár., (1891) 1127 magyar lakossal, vasúttal és postával. Németül Brückl a neve; már 1208-ban állott; III. Endre 1292. évi levele az abdai lid mellett kelt s az adat világosítja meg a német nevet. A mosonyi Dunaág régen Abda felé folyt. — *Gazd. Mérn.* 1885. 42; *Pesty. Fr., Helynevek*; *Fehér J., Györm.* 1874. 509 l. (utóbbi igen sok történeti adattal).

Abd-al-malik az omajjád kalifák sorában az ötödik; 684-ben következett apja, Merván után az uralkodásban. Megh. 705-ben. Miután a Mezőpotámiában és a szent területen uralkodását zavaráz lázadásokat leverte, hatalmát nyugat felé is kiterjesztette. Arról nevezetes, hogy a hivatalos életben az arab nyelvnek érvényt szerzett, midőn azt a közigazgatás hivatalos nyelvové tette és a pénzeket is arab nyelven verette.

G—N.

Abday, 1. *A. Asztrik Sándor*, szent. Benedek r. áldozópap és gimn. tanár, szül. Győrött, 1842 febr. 13. 1866 okt. 5-én misés pappá szentelték. 1872-ben

Győrött, 1885-ben Kőszegen, 1887-ben Komáromban lett tanár. Költeményei 1873—83. a «Győri Közlöny»-ben jelentek meg. Munkái: 1. *Krisztus és a század*. Pest 1865. 2. *Értőpóz*. Földjövendelmi adó Atikájában a rendkívüli hadi költségek fedezésére. U. o. 1871. 3. *Laokoon*. Győr 1874.

2. *A. Sándor*, színész és színgazgató; szül. Kaposvárott 1800 február 2-án, megh. Szatmárn. 1882. november 18-án. 1817-ben lépett a színpadra, melyen szép természetvel és ügyes játékkal nagy sikert ért el. Nemsokára némi örökséghez jutva színgazgatónak csapott föl s egyike lett a legjobban kedvelt, de változó szerencsével működő színgazgatóknak. A 32 éven át volt buzgó apostola és ittőró napszámosa a magyar nemzeti színészetnek. Legnagyobb érdeme, hogy több mint 40 növény színész az ő igazgatása alatt álló társulatnál szerepet meg a művészi pálya első alapismereteit, közülök legnevezetesebbek voltak: Barta, Pály, László, Komáromy, Benza, Erdős, idősb Szerdahelyi stben. Róla írta Pákh Albert *Garai «Kont»* című költeményének travesztíáját «*Sont*» elm alatt. Öreg éveiben a nemzeti színházról kapott kegdyjéből élt.

V. B.

Abd el Kader (Sidi el Hadsi A. el K. Uled-Mahiddin), a kabilok híres fejedelme, szül. Maskara mellett Algériában 1807., megh. Damaszkusban 1883 máj. 26. Papi családból származva, apja papnak nevelte. Az algéri dey által üldözötve Kairóba menekült s Mekkába való zárúndoklásával megszerezte a *hadsi* címet. A dey bukása után (1830) visszatért hazájába, mire a fölkelő arab törzsek *emir*-nek választották. Fáradhatatlan kitartással s változó szerencsével harcolt a franciák ellen 1832—47. Desmichels tábornokot 1834. békére és függetlenségének elismerésére kényszerítette. Azután meghódította szomszédjait, a franciákkal pedig 1835. megújította a háborút. 1837 máj. 30. újabb szerződést köt, melyben a franciák Oran, Titeri s Algéria kormányzójának elismerték, még pedig csakis *névtelen* francia főnhatóság alatt. De A. fanatikus hívei nem nyugosznak; a háboru 1838. újra kitör és A. teljes leveretésével végződik. A Marokkóba menekül (1844), de midőn a szultán hatalmát veszélyeztetve látja általa, a határon átszorítja 1847-ben. A franciák körülzárják és elfogják (1847 dec. 22.), de III. Napoleon visszazadta szabadságát (1852 okt.) és 100,000 frank évi nyugdíjat engedélyezett neki. A. eleinte Brusszába, 1855. pedig Damaszkusba költözött. Itt az üldözött keresztények védelmére kelt (1860), amiért Napoleon a becsületrend nagykeresztjével tüntette ki. Írt egy vallás-bölcsészeti munkát arab nyelven, melyet a francia akadémia *Dugat* francia átolgozásában «*Rappel à l'intelligent, avis à l'indifférent*» cím alatt adott ki (Par. 1858). P'iainak egy része francia nyugdíjból élt, más része török szolgálatba lépett.

Irodalom. Bellemare, A., sa vie politique et militaire, Paris, 1863; Churchill, Life of A., London, 1867; N. Társ., 1887. I. 381 és 397; Hon és külföld, 1846. VI., 52; M. Hazi barát, 1844., XI. 70; Vasárnapi Ujság, 1867. 29. 1879. 48. 13.

Abd el Váháb, a Vahhabiták vallásos mozgalmanak megindítója a XVIII. században (l. *Vahábiták*).

Abdéra, város a régi Traeciában, a Nestos torkolatától keletre, Abdéros tiszteletére Herakles építette, kezdetben szabad volt, majd macedóniai

Fülöp, végül a rómaiak uralma alá került. Lakói buták híreben állottak s így az aberiteria gunynév lett, ámhár innen származott Demokritos, Protogoras és Anaxarchos is. Különösen Wieland regénye «Az aberiterik története» tette a nevet elterjedté. Így az aberitizmus korlátolt hőbortosságot, kisvárosiasságot jelent.

Abdéros, Hermes fia; az ő nevére alapította Herakles *Abera* városát.

Abdoszt (persa), a. m. kézviz; így nevezik a törökök és persák a kánoni imák előtt szükséges s a test egyes részeire terjedő mosakodást; az arabok *vudu*-nak nevezik. Az A.-tól különbözik a *guszl*, mely teljes furdót jelöl és bizonyos körülmények között a mohammedán ritustörvényétől megkívánatik. Utazásban, oly körülmények között, midőn a mohammedán ember vízhez nem fér, az A. homokkal is végezhető. G—R.

Abdias, a «De historia apostolici certaminis libri X» című apokrif irat szerzője. Ebben az iratban azt állítja magáról, hogy Krisztus 70 tanítványa közé tartozott, Simon és Judás apostolokat Persiába kísérte, s általuk Babilon első püspökévé tétetett. Könyvét állítólag zsidó nyelven írta, ezt egyik tanítványa görögöre, Julius Africanus latinra fordította. Mindez azonban, mint a kritika kimutatja, valótlan. Abdias csak költőt név, soha sem volt babiloni püspök; a könyv eredetileg lat. nyelven írt munka, melyről csak a XII. sz.-ban történik az első említés. Sok költött, mesés és valótlan dolgot tartalmaz, miért is IV. Pál pápa elítélte. Nyomatásban először Baselen jelent meg 1551-ben. (Kiadta Lazius Wolfgang.) Azóta többször, még nemet fordításban is megjelent. MIRALYI DR.

Abdicatio (lat.) a. m. lemondás.

Abdi-pasa (Abd ur Rahman), Buda várának 98-ik vagyis utolsó török parancsnoka, ki 1686 szeptember 2-án esett el a vár hősiességében. I. *Buda-vár és Lotharingiai Károly*.

Abdomen (által), a gerincesek és különösen az izeltlábú állatok nagy részének testén a hátulsó illetőleg az alsó, a mellkas után következő táj. I. *Potroh*. Orvosi tekintetben I. *Altest*. D. J.

Abdominales (által), a nyílthelyes esontshalak (Teleostei physostomi) rendjének egyik főcsoportja, amelynek fajain a hátulsó uszószárnnyak közvetlenül az alfel előtt fekszenek. Az édesvízi esontshalak legnagyobb része (pl. pontyfélék, harsafélék, csukafélék stb.) ide tartozik. E. G.

Abd ul Azziz, török szultán, szül. 1830., megh. 1876. Bátyja Abdul Medsid halála után, 1861-ben lépett a trónra. A régi szokás ellenére nem ölette meg előlőjének fiait és anyjában is szakított az oszmán hagyományokkal, amennyiben saját, azoknál sokkal fiatalabb fiát, Izzeddint szánta utódjának. Mint uralkodó nem igazolta a belső helyzetet várokozásokat. Tanácsában és palotájában élesen állottak egymással szemben az ó-török és a nyugathoz hajló új-török párt; kormánya majd angol, majd orosz befolyás alá jutott, anélkül, hogy ő erélyesen irányt birt volna szabni. Utazása Párisba 1867-ben nem jölelte a reformok kezdetét, mint remélték, hanem a szultán különben is erős tékozlási hajlamának fokozása által még hozzájárult az állam pénzügyi bukásához. Sem a közgazgatás, sem a keresztények és mohammedánok

közt való viszony nem javult, az állam már nem bírta fizetni adósságainak kamatait és a helyzet annál veszedelmesebb lett, mert még a hadügyi és tengerészeti terén is, mire A. sok gondot és költséget fordított, csakis külső volt az eredmény. Az 1868-iki krétai, majd az 1875-iki boszniai és hercegovinai lázadás világosan mutatták a birodalom gyöngeségét. Mindenütt anarchia volt, a szultán pedig egészen Ignatjevnek, az orosz követnek befolyása alá jutott. A török hazafias párt csak a szultán bukásában látta az üdvöt és miután a szoftak felkelése 1876 május 11-én új kormány kinevezésére bírta A.-t, magok e kormány fejei május 30-án lemondásra kényszerítették őt és öcsését Muradot kiáltották ki utódjának. A szerencsétlen A. néhány nap múlva, mint akkor állították, maga vetett véget életének. Őt övvel később Midhát és Nuri pasákat a rajta elkövetett gyilkosság miatt halálra ítélték, de nem végezték ki, hanem Arábiába száműzték. MARCSALI.

Abdul-hákk Hámid, az új török irodalom egyik díszje. A jelenleg Londonban mint az oszmán követség első titkárja működő költő legkiválóbbat a drámaírás terén alkotott. Legismertebb színművei a 'Tarik jákhod Endelisz fihü című — a spanyolországi mór hódítás korában játszódó drámája és Bšher című verses tragédiája. Ir. néhány kötet költeményt és egy-két regényt is. A még fiatal írótól sokat várhat a török költészet.

Abd ul Hamid, I. l., török szultán, szül. 1725., megh. 1789., testvére Musztafa után 1774 elején jutott uralomra, miután elődeinek féltékenysége őt, mint lehető trónkövetelőt 42 éven át tartotta fogságban. Ez őt testileg és lelkileg annyira tönkretette, hogy nem volt képes a birodalmat fenyegető romlást feltartóztatni. Alatta kezdődik az orosz befolyás terjesztése, különösen a dunai fejedelemségekben. Krimtáta kuestuk-kainardzsi béke ellenére elfoglalta II. Katalin cárnő és az 1787 végén az osztrákok és oroszok ellen megkezdett háboru is eleinte csak csapásokat hozott az oszmánokra. A mohammedán fanatizmus csakhamar helyreállította az egyensúlyt, különösen Ausztriával szemben és az európai nagyhatalmaknak, különösen Angliának és Poroszországnak szövetsége a portával határt szabott II. József császár és a cárnő messzemenő terveinek. A azonban e fordulat előtt meghalt s a háboru befejezése utódjára, III. Szelimre maradt.

2. A. II., a moszani török szultán, szül. 1842 szeptember 22. Bátyja Murad után 1876 aug. 31-én lépett a trónra. Birodalma a legnagyobb zavarban volt: a boszniai s hercegovinai lázadás teljes erővel dült, a hűbéres országok beavatkoztak és már az orosz háboru is fenyegetett. A bonyodalmakat Midhát pasa tanácsára a parlamentáris kormányforma által akarta eloszlatni, mi azonban nem sikerült. Az orosz-török háboru szerencsétlen befejezése óta nagy gonddal és makaességgel törekszik birodalma romjainak összetartására. A pillanat veszélyei szerint hol az orosz, hol a hármas szövetségben vagy az angol politikában keresi támaszát és úgy a külügyekben, mint a belső reformok terén ingadozó, halasztó politikát követ. De bár hatalma esekélyebb elődjéinél, azoknak méltóságát és igényét az egész mohammedán vi-

dalláh Abu-l-Kászim a. m. Mohammed, 'Abdalláh-nak a fia, a Kászimnak apja: fölötte gyakran qualitativ értelemben is használják p. *Abú-l-farads*, a vizsgatás atyja, azaz: vizsgáztató. A tulajdonnévnek Abú-val összetett részét *kunje*-nak (meléknev) nevezik.

Abú Bekr, Mohammed első utóda, az iszlám első kalifája. Mekkában 573-ban született a Kureis törzsből, melyben nagy tekintéllyel és előkelő állással bírt. Meghalt 634-ben. A próféta fellépése után első híveihez tartozott és leányát 'Aisát nőül adta hozzá. Midőn Mohammed halála után az igazhitűek vezérlete reá szállt, mindenekelőtt a fellázadt arab törzseket és az élükre állt hamis próféta-kat győzte le. A belső béke helyreállítás után az igazhitűek seregei Mezopotámiában, Szíriában és Palesztinában harcoktat az iszlám hatalmának kiterjesztése érdekében s Heraklius bizanci császár ellen nagy sikert vívtak ki. E harcok befejezte előtt érte utól a halál A.-t Medinában, ahol sirját a prófétaé mellett mai napig is buzgóan meglátogadják a zarándokok. A síta mohamedánok A.-t hitörülöknek mondják, minthogy hitük szerint a próféta halála után Ali-t és családját illette meg az uralom. A. a szunnita iszlámban a Sziddik: *úgaz*, meléknevet viseli.

Abu-Haffi, spanyol mór fejedelem. Utódjai a haffidok, Tuniszbán uralkodtak 1106—1527.

Abukir, a régi Kanopos; Alsó-Egyiptomban, a Központenger partján fekvő helység, Alexandriától 18 km.-nyire északkeletre. Alig van 200 arab lakosa. Összeomlott vára, világító tornya és egy 8 km. szélességű, 35—220 m. mély kikötője van, melyet a tenger felől homokpad véd. A. két ütközetről híres. Az első csata tengeri ütközet volt, melyben Nelson, angol tengernagy a francia hajóhadat semmisítette meg. Bonaparte 1798 júl. 1-én Alexandriában Brueys tengernagynak azt a rendeletet adta, hogy 13 sorhajóval, 4 három-árboccsal és 30 kisebb járművel A. révpartjánál vessen horgonyt. Brueys A. főköralakú révében, a parttal egyközűen, állította fel sorhajóit. Azt hitte, hogy az ottani sekély víz hátréjdjé képezi állásának. Csakhogy Nelson, ki aug. 1-én ért oda hajórajával, 5 hajóval a sziget és a francia csatavonal közé rontatott. Este 6 $\frac{1}{2}$ órakor kezdte meg a tüzelést, mely egész éjen át tartott s csak akkor szűnt meg, mikor a L'Orient, a francia tengernagyi hajó a levegőbe repült. A franciák két sorhajója s 2 háromárboccsa menekülhetett Korfuba, a többi hajó odaveszett. Brueys a csatában elesett. Bonaparte a hajóhad megsemmisítése után seregével együtt el volt szakítva Franciaországtól. Ez a győzelem, melyben Nelson egy hajót sem vesztett és az ellenséges hajók öt hatodát elfogta, az angolokat a Földközi-tenger uraivá tette. A másik csata A.-nál 1799 júl. 25-én egy francia s egy török sereg közt volt. A szíriai hadjárat befejezte után (1799 jún. 1. *Egyiptomi expedíció*) 18,000 főből álló török sereg Musztafa pasa vezérlete alatt A.-nál kötött ki s a Marmont francia tábornok által megerősített helyben megfészkelte magát. De csakhamar odasietett Bonaparte 5000 gyalogossal s 1000 lovalal s véres ütközetben leverte a törököket. Aug. 2-án A. erőde is visszakérült a franciák kezébe. Később az angolok üzték el belőle.

Abu-Klea, helység Egyiptomban, a Bajuda pusztán. Metemneh-től 37 km. ÉNy; az angolok és szudániak közt 1885 jan. 17-én vívott ütközetről ismeretes. Stewart tábornok jan. 16-án csapatával A. forrása előtt a szudániakra bukkant. Ezek az angoloknak fatorlaszszal védett táborába nyomultak, de nagyobb részét leölték.

Abulfarads, l. *Bar hebraeus*.

Abulfazi, nagyvezér, történetíró s Akbar nagymogulnak barátja; a keletnek egyik legkitünőbb államférfa. Meggyilkoltatott 1608. Nagy Akbarról írott művét a keleten nagy becsben tartják.

Abulfeda (*Imád al-din Iszmá'il*), az ejjuidák fejedelmi családjából származó híres arab geográfus és történetíró, Damaszkusban 1273-ban született, megh. 1331. Már ifjúkorában a keresztiesek és mongolok ellen viselt háborúkban részt vett. 1310-ben Egyiptom szultánja Emsa (Hamát) helytartójává nevezte ki, majd fejedelmi sőt szultáni rangra emelte. Művei között leginkább használják «Annales»-eit, melyek a történelmet az iszlám előtti időktől kezdve («Historia anteislamica»), kiadta arabul és latinul Fleischer, Lipse 1831) egészen 1322-ig adják elő («Annales moslemici», arabul és lat. Reiskéttől, 5 köt. Kopenhága 1789—94). Igen fontos munká A. geográfájája (arabul Reinaud és Mac Guekin de Slanetől kiadva, 2 köt. Pár. 1837—40), mely most francia fordításban (2 köt. Páris 1848—83) általánosn hozzáférhető. a. u.

Abulghazi Behadur, khivai khán és történetíró, állítólag Dsingiszkhán családjából, szül. 1605-ben, megh. 1665. Trónját csak hosszú viszontagságok után foglalhatta el 1644-ben. Husz évig uralkodott, birodalmát nagyobbította s vitézsége rettegsében tartotta ellenségeit. 1663-ban lemondott fia javára. Hozzáfogott a törökök genealogiai történetének megírásához, de halála megakadályozta a mű bevégzésében. A munkát fia fejezte be. A kéziratot Strahlenberg gróf szerezte meg szibíriai fogságában. Az első német fordítás alapján készült a «Histoire généalogique des Tartares» c. két kötetes munka, mely 1726-ban jelent meg Leydenben. Újabb német fordítást adott ki Messerselmid, 1780-ban. Az eredeti szöveget pedig Kazánban adták ki 1825-ben «Historia Mongolorum et Tartarorum» c. alatt. Azóta Péterváiban Desmaisons-tól újabb francia fordítás jelent meg kommentárral, két kötetben, 1871—74-ben.

Abulia (gör.), az akarat hiánya, amint az némely elmébajok leteltyásában jelentkezik. Így p. büskomorságban szenvedő betegek kínosan érzik az akarat hiányát, az elhatározás lehetetlenségét. Az A. a «tompaság» (stupor) és az előrehaladt butaság egyik főtünetét képezi.

Abul-Kazim (Kalaf ben Abbasz) Laherában, Cordova mellett született. Születésének öve bizonytalan. Meghalt 1506-ban. Különösen mint sebész működött, s e szereplésében az arab orvosok közt kiváló helyet vívott ki magának. Igen gyakran alkalmazta műtéveseimél az izzó vasat. Munkája az «Altaszif» az összes akkori orvostudományt magában foglalja. Ennek első része, melynek be nem fejezett fordítása (Liber theoretico nec non practico) Alsuharavii. Augsb. 1519, Wien 1532) ismeretes, az általános orvosi tudományokat tárgyalja, míg a második rész egyedül a sebészettel

foglalkozik. Channing adta ki latin nyelvre fordítva «Albucasis, De chirurgia» cím alatt (Oxford 1778). Utóbb francia fordítása is megjelent (Paris 1861) s amennyiben ez az egyedüli munka, mely kiemertőn tárgyalja az arab sebészetet, rendkívüli érdekel bir. Nagybecsű e munka azért is, mert az akkor használt sebészeti és szülészeti eszközökről csakis belőle vehetünk tudomást. u. m.

Abu Mohammed Dsafár (ibu Afrah), l. *Geber*.

Abu Musa Dsábír (*Ben Hajján Ben Abdallah el Sufi el-Tarzsusi el Kufi*), l. *Geber*.

Abundantia (lat.), a rómaiaknál a megszemélyesített bővelkedés. Vallási tiszteletben nem igen részesült; ábrázolták a bőség szarujával vagy kalászköteggel kezében.

Abu Nuvász, híres arab költő, szül. 762-ben Ahvázban Baszra mellett. Megh. 815-ben. Miután a szomszéd Kúfában a sivatag arabjai között művelődött, a bagdádi udvart kereste fel, ahol a kalifák bőkezű pártolásában részesült. Bor- és szerelmi dalai az arab költészet gyöngyei közé tartoznak. Költeményeit, melyeket Kremer Alfréd (Pécs 1858) németre fordított, Kairóban (1277 H) teljessen kiadták. Európai kiadásban (Ahlwardt-tól, Groiřsw. 1860) csak a bordalok jelentek meg, bevezetésül a költő életrajzával. G—u.

Aburius Valens, a sabiniani iskolához tartozó római jogász. Munkáiból a Digestákban 20 töredék van.

Aburnus Valens, római jogtudós, Antoninus Pius idejében; Septem libri actionum, és Septem libri fideicommissorum munkáinak több töredéke a pandektákba átvétetett.

Abu-Rof, nomád életet élő arab törzs, Szennárban, Egyiptom nubiai tartományában.

Abusér (Busir), Persia (Farzisztán tartományban) főikikötőhelye, a persa öböl mellett; 25.000 lakossal.

Abusus (lat.) a. m. visszaélés; *A. non tollit usum*, visszaélés nem szünteti meg a jogszerű használatot. *Per abusum*, visszaélésköpen. *Abusus baptismi, ordinis, ordinationis, l. Irregularitas*.

Abu-Szimbel, szikla a Nilus nyugati partján az első és második zuhatag közt. II. Ramzesz (1388—1322 Kr. e.) két, még most is fennálló templomot vésetett benne, a nagyobbat magának, a kisebbet feleségének szentelte. A nagy templom bejárata oldalán a királynak négy hatalmas ülő koloszusa van kifaragva; ezek a legnagyobbak Egyiptomban, körülbelül 20 m. magasak, 7.5 m. vállszólességgel, számos görög, kári és feníciai katoná karcolta rá a nevét, valószínűleg II. Pszanmetich (594—589) egyik nubiai hadjárata alatt. (V. ö. Abel Jenő: Az ipszambuli szoldosfeliratok. Egyet. Phil. Közlöny. (1878.). «Die Inschriften von Abu-Szimbel» Wiener Studion 1881.) Az ajtón át nyolc óriási Ozirisz-szoborral ellátott terembe lépünk, honnan keskeny karzaton négy nyílással ékesített terembe s végre a szentélybe jutunk, mely két fülke közt fekszik, s melyben a király, Ra, Ammon és Ptah isten szobrai találhatók. E főhelyiségek mellett még 8 keskeny szoba van, a kultusz tárgyuk számára való helyek. A falakra s a nyílásokra vésett feliratok és ábrázolások a király csatáit és diadalait dicsőítik. A kis templom ellátó részét hat, 10 m. magas alak díszíti, melyek közül

4 a királyt, 2 nejét, Nefrotere királynét ábrázolja. A csaknem közévfelületű a folyóba szökő s a két templom közt kihasított 100 m. magas szikla szilárd, finom szemeséjű homokkőből áll s a hieroglifás feliratok (mint a Dongolától délre fekvő Barkal hegyet is) «szent hegy»-nek nevezik. A mai neve attól a sziklától ered, mely a folyó kanyarulatának egyik szembeötölő helyén féldombornűben egyiptomi férfit ábrázol, melynek hegyesen végződő köténye az arab hajósok előtt rozsmérlőhöz látszott hasonlóknak. Azért nevezték «Abu-Szimbel»-nek, rozsz-atyának szimbeltől (rozskalász), és így nevezték aztán az egész sziklarészt a templommal együtt. Előbbeni neve: Ipszambul a franciáknak helytelen följegyzéséből eredt. Ugyanezen a vidéken alapította Ramzesz Ra, Ptah és Ammon istenek sziklatemplomait. V. ö. Dimichen: Der ägypt. Felsentempel von A. (Berlin 1869.) Ábrázolása és feliratai közzétételét I. Monumenta de l'Égypte (4 k. Paris 1835—45) és Lepsius: Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien (9 k., Berl. 1849—59). A leírását l. Baedeker: Ober-Ägypten (Leipzig 1891).

Abu Temmám (*Habib ben Ausz*), keresztény családból származó nevezetes arab költő; Dsászsimban, Szirámban, 807-ben (mások szerint 788 v. 805-ben) született, soká élt Egyiptomban és Moszulban, ahol 842-ben (vagy 845-ben) meghalt. Az arab irodalomban nemcsak saját költeményeiről, melyeknek divánja (Kairo 1292 H) lett kiadva, hanem Hamásza (l. o.) című költészeti antológiájá által is híres. G—u.

Abutilon Adans. (növény), l. *Selyemmályva*.

Abweser Nina, német színésznő, szül. Bécsben 1804. Már mint gyermek, a badeni és pozsonyi színházakban feltűnést keltő hivatottságot árult el. Művészete delelőjére érve, a stuttgarti udvari színháznak volt ünnepelt tagja.

Abyszinia, l. *Abissínia*.

Ac. *Acc* kezdetű címszavakat, melyek itt nincsenek felvéve, lásd *Ac* és *Akk* kezdetű címszók közt.

A. c., anni currentis (lat.), a folyó év rövidítése.

A. C. (Arx Claudiopolis), Kolozsvár, mint pénzverőhely szigllája, az erdélyi fejedelmek XVII. századi ezüstpénzein.

Acacia Willd., l. *Ákácfa, igazí*.

Academia ecclesiastica, hivatalos címe szerint «Pontificia academia dei nobili ecclesiastici», a magasabb prelaturára előkészítő felsőbb tanintézet, melyet XIV. Benedek v. pedig XI. Kelemen pápa alapított, s VI. és IX. Pius tovább fejlesztettek. Az intézetbe bel- és külföldiek pápai engedéllyel s a teológiai tanulmányok befejezésének igazolása után vétetnek föl. Előadási tárgyak: szentírás kontroverziák, idegen nyelvek, politikai nemzetgazdaságtan s egyházi diplomácia. A tanfolyam 3 óvig tart. REIMER.

Académie nationale de musique, a pártisi nagy opera mai elnevezése. Az intézetet Perrin, Cambert zeneszerző, Sourdeac marquis és Chantperon XIV. Lajos jóváhagyásával alapították 1669. «Académie de l'Opéra» címen, melyet 1672. «Académie royale de musique»-re változtattak, midőn az intézet *Lully* (l. ott) kezébe került. Királyi

ben maga is hősiés halált halt. — III. A., midőn Kr. e. 224-ben apja, II. Eudamidas halála után a kezébe került a kormány, Spárta régi alkotmánya s vele előbbi hatalma veszendőben volt. A polgárok száma 700-ra apadt s ezek közül is alig száznak volt földbirtoka. A többiek elszegényedtek, eladósodtak. A hadsereg perioikokból és helotákból állott. A. elhatározta, hogy amennyire lehet, Likurgus alkotmányát helyreállítja. Egyik indítványa az volt, hogy a polgárok száma a perioikokból és idegenekből 4500-ra emeltessék s közöttük Lakónia összes földjei egyenlő részekben sorsvetés útján osztassanak ki. A. kész volt a maga nagy vagyonát is áldozatul hozni a közügynek. Másik indítványa az összes adósságok törlesztésére vonatkozott. Ez utóbbit tényleg sikerült is keresztülvinnie. Az előbbit azonban a gazdagok, főleg Agésilaos nagybátyjának a bírványa megghiúsította. A. időközben elhagyta hazáját, hogy a spártai segédnépeket az achajai szövetség hadseregével egyesítse. Midőn visszatért, ellenségeit, nevezetesen Leonidást, ki előbb társkirálya volt, de száműzetett, találta a kormányon. Egy templomban keresett menedéket, innen azonban kicsalták s az eforok 241-ben halálra ítélték. Ugyanez a sors érte nagyanyját Archidóméját s anyját Agésistratát.

Agitáció (lat.) a. m. izgatás; a tömeg fölizgatása mely politikai dologban való részvételre nyilvános helyeken tartott szónoklatokkal és a sajtó útján. *Agitál*, *izgat*. *Agitátor*, *izgató*.

Agitato (olasz, ejtsd: adzsi!) a. m. izgatottan.

Agit-trachit (fészv.), l. *Trachit*.

Agjié (ejtsd: —gyics), horvát író, pécsi kanonok, kiadta 1779. *Eszéken Szt. Agoston beszédeit* (Razgovori sv. Augustina).

Ágkacs, l. *Karskaringó*.

Ágkőr alatt az ágaknak a tülevelei fáknaál látható küllőszerű kiágazása értendő. Legteljesebben mutatkoznak és maradnak meg az ágkörök az erdei fenyőnél. Két A. között levő törzsrészt Á.-köz nevet visel és minthogy minden évben egy-egy A. nevét visel és minthogy minden évben egy-egy A. és Á.-köz képződik, azok száma után valamely fánakorát megközelítőleg meg lehet határozni. l. *Fa-növekedés*.

Aglabidák, északafrikai arab fejedelmi dinasztia neve. Mint az abbászida kalifák helytartói kezdtek, de csakhamar önálló hatalomra vergődtek. Leginkább arról emlékeztetes e dinasztia, hogy 827-ben egyik tagja elfoglalta Sziciliát, melyben az arabok ezután mind nagyobb tért hódítottak, míg a normannok szicíliai uralkodásuknak véget nem vetettek. Északafrikából 910-ben a fatimidák (l. o.) szorították ki őket.

Aglaia, a Charisok egyike. l. *Charisok*.

Aglaophamos, Pythagorasnak az orfikus misztériumokba való bevezetője és oktatója. Az ő nevével nevezte el *Loheek* híres művét a görögök misztikus vallásánáról.

Aglauros, v. *Agraulos*, 1. Aktaios leánya, Kekrops noja. — 2. Kekrops leánya. A legelterjedtebb monda így tartja: Athéné Pallas Kekrops leányainak, A.-nak, Herse-nek és Pandrosos-nak átadott egy kis ládat azzal a paranccsal, hogy ügyeljenek rá, de ne nyissák ki. Pandrosos engedelmeskedett, de nőjei meggroggytak a tilalmat (l. *Erichthonios* a.),

miért büntetésből megőrültek s többnyekben az Akropolisból a mélységbe vetették magukat. Más monda szerint A., mivel Hersé hugánál nem fogja pártját a szerelmes Hermésnek, kővé változik. Egy harmadik monda szerint a hosszas háborútól szorongatott haza javára önszántából a halálba megy; ezért Athénben szentélyt (*Agraulion*) építettek neki, melyben az ujonnan toborzottak a hadi zászlóra esküdtek fel. Az A.-mitosz jelentésével még nincsenek tisztában.

Aglegmut, az amerikai eszkimók igazi neve. Az elterjedt név: eszkinó, nem ismeretes náluk, az északamerikai abenaki-indusok adták nekik e nevet, amely annyit jelent mint: nyershúsevő (eszki-mautszik). Az eszkimók általában magukat «imuit»-oknak (emberek) nevezik. l. *Eszkinó*.

Agliardi (ejtsd: aljardi), pápai nuncius a hajor udvarnál. Szül. Bergamóban. 1887-ben lett ismeretessé, midőn XIII. Leó pápa Kelefi-Indiába küldte, hogy az angolok és portugálok között fenforgó egyházi kérdések szabályozását elősegítse. E feladatot sikeresen végezte. Azután a rendkívüli egyházi ügyek kongregációjához neveztek ki, mely állásban nagy mértékben vívta ki a pápa bizalmát. De mivel Rampolla államtitkárval és a jezsuita párttal viszályba elegyedett, mint apostoli nunciust Münchenbe küldték. 1890 szept. havában Caprivi kancellárral volt találkozása Münchenben, melynek tárgyát mostanig homály fedi. 1892 jul. havában híre járt, hogy Agliardi nunciusnak van kiszemelve, Galimberti helyébe.

Aglossa (állat), a farktalan *kétlélűek* rendjének egyik alrendje, melynél a nyelv hiányzik. Ide tartozik egyebek között a *Pipa americana* (dorsigera) nevű délamerikai békafaj. l. *Békák*.

Agmeder, a folyóág medre, ellentétben az anyamederrel; rendszeres sekély.

Ágmoh, Baumgarten szerint a. m. Hypnum moha.

Agnadello (ejtsd: anyadello), falu Cremonában, Lodi közelében, (1881) 1734 lakossal. Itt győzték le a franciák XII. Lajos alatt 1509 máj 14-én a velenűceiket, a spanyol örökösödési háborúban pedig Vendôme aratott itt győzelmet Eugén herceg felett 1705 aug. 16-án.

Agnanda, a görög Arta nomos (Epirus) Cumerka eparkijának főhelye 1220 l. hellén iskolával.

Agnano (ejtsd: anyáno), kúrtékony kigőzölégés miatt lecsapott Néapoly közelében, mely a Solfatarától keletre fekvő kiadult tűzhányó beomlott kráterét töltötte ki. Déli oldalán vannak a San Germano kőgőz-fürdői, keleti oldalán az u. n. kutyaburlang. Tulajának repedéseiből szénsavas gáz tördül ki, mely benne mintegy 30 cm. magasságig terjed. A burlang be van csukva, őre az idegen látogatók kívánatára kutyát visz bele, mely a szénsavas levegőben elpusztul, ha ideje korán ki nem viszik.

Agnatio (lat.), a magyar magánjogban a férfitájon való, házassági leszármazáson alapuló rokonsági viszony (l. *Rokonság*). *Agnatok* e szerint vörökonok, kiknek a közös törzstől való leszármazása, férjiszemélyök meg nem szakított láncolata által van közvetítve. Ily értelemben agnatoknak sajátképen csak a jelzett rokonsági viszony köte-

csak hogy az előbbi nagyobb értékű hangjegyekkel van írva. Az *A.* ítem jele **C**; 4 negyedből áll, de ezek éppen még egyszer oly gyorsan játszandók, mintha **C** = $\frac{1}{4}$ ítem lenne előírva. u-y.

Álladalom, az állam szó régi alakja, o helyett használták.

Állag, bölesészeti kifejezés, a m. szubstancia.

Állaga Géza, zeneszerző, gondoka- és cimbalom-művész, szül. Ó-Boesén (Bács vm.) 1841. Baján járt iskolába (gimn.); 1855-ben kezdett gondokánál, 1857-ben már a bécsi konzervatóriumon tanulta, a zeneszerzéssel együtt, 1861-ig. Ekkor a Mohár György-féle budai népszínházhoz szerződött, s olykor hangversenyen is fellépett. Csakhamar megírta Bényei István szövegére «A szerelmes kántor» e. első magyar operettjét, melynek dalai országsszerte elterjedtek (ma is mindenki éneklé belőle: «Szereitek én egyetlenegy virágom»); majd Kempelen Győző «Szép Mara» és «A drótos tót» e. népszínműveivel is irt zenét (köztük a szélesen kidolgozott és Csepreghy F. «Sárga csikó»-jába is fölvetett «Befűtta az utat a hó» e. országos hírű dalt). A nemzeti színházhoz szerződve, Tóth Kálmán «Dobó Katica» e. népszínművének zenéjét írta meg. 1865-ben Pécsre ment színházi karnagynak, Szigeti Imre társulatához; s Bényei «Szakállas farkas» e. operettszövegét, tárgyahoz képest, román ízlésben zenésítette meg. Szabadkán egyszermind az akkor új «zenede» tanára és dalegyesületi karmester volt, Bajára költözve pedig 1870-ben az áll. tanítóképzőben lett a zene tanára. 1871 óta ismét Budapesten él, mint a nemzeti színház és folytatólag az 1884 őszén megnyílt m. kir. operaház zenekari tagja; csakhamar Szigligeti Éde «Az amerikai», 1875-ben Tóth K. «Az ördög párnája» és Rákosi Jenő «Nyomorúság a korszóban» e. darabjához irt zenét. A Rózsavölgyi- és a Táborosky-cégnél megjelentek, részben pedig — a hazai szomorú kiadói viszonyoknál fogva — kéziratban terjednek igen szép, többnyire magyar stílusban irt dalok 1, 3 és 4 szólamra («Vadászdal», «Téli dal» stb.) zongoraművei; «Vilma»-csárdása fölül áll a rendes színvonalon s egy bullothe ékeltek be. 1880 óta foglalkozik a cimbalommal, melynek javítását is lényegesen előmozdította, megírta iskolájút két részben (az I. már 3 kiadást ért) s irt a haladottak számára számtalan zeneművet; neki köszönhető jórészt e hangszer nagy elterjedése. 1890 óta a «Cimbalom család körben» e. havi folyóiratot szerkeszti. A «nemzeti zenede»-ben az ő számára alapított cimbalom-társzékét 1891-ben foglalta el. Tanította cimbalomjátékra Thurn-Taxis Albert hg.-et is, József főhg. vejét. k-1.

Allagit, szarukőnemű *ásvány*, tulajdonképen keveréke a rondonit ásványoknak (mangánszilikátnak) rodohrozittal (mangánkarbonáttal). Lelelőhelye Harz (Elbingerode).

Állaggyestűek (*Molluscoidea*), az állatok egyik főcsoportja, amelybe a *mohaállatok* (Bryozoa) és *karlábok* (Brachiopoda) tartoznak (l. o.).

Alláh (arab), összevonva ebből: Al (névelő) iláh (istenség), a mohammedán vallásban az egyetlen isten neve, melyet az iszlám hívei, bármely nemzetiséghez tartozzanak, az isteneszme kifejező-

sóré szélteben használnak. Az isten egységét a mohammedánuság e mondattal vallja: *Lá iláha ill' Alláh*, nincsen istenség, csakis A.; ez hitvallásuk első része, melyet e mondattal: *va Mohamudun raszál A.* (és Mohammed az isten követe) egészítenek ki. Az isteneszmet illető hitvallást a Korán 112. szúrája ekképen írja körül: «Szólj: ő A. egyetlen, A. örökkévaló; nem szül és nem születik és nincsen hozzá hasonló senki». A dogmatika kifejlődésével A. tulajdonságainak kérdése nagy viták tárgyát képezte, mely körül a különféle dogmatikai pártok csoportosultak. A mohammedánok a Koránból 99 melléknevet állítottak egybe, melyekkel a szent könyv A.-t jelöli. Ezeket a «szép nevek»-nek (al aszmá al-huszna) nevezik és az olvasón (szubha, vagy muszabbihá) szokták felsorolni. g-u.

Allahabad, l. az Indiai-császárságban az északnyugati tartományok kormányzóságának székhelye. 615 m. a tenger fölélt. A Dsanna és Gangesz között levő dombnak dékeleti esücsét képező félszigeten. Eredetileg mint a holdbó származó királyi családnek székhelye *Patristhána* nevet viselt. Kr. e. 250-ben *Prayága* («aldózóhely») néven említik, amelyből mostani *Préag* neve származik. A mohammedánusok hindusztáni háborúiban a város elpusztult, míg Akbar 1572-ben *Iláhábás* erődöt építtette azon a helyen, Dsihan sah azután (1628—58) Allahabadnak («isten városa») nevezte el. Akbar örödjé 2250 m. kerületű és még most is nagyszerű látvány. A Dsanna és Gangesz egyesülésétől folyton nagy számmal vannak mindkét nembeli zarándokok, hogy a szent folyók árja lemossa bűneiket; azonban az angol rendőrség rendszabályai miatt a zarándoklás esőkent és most inkább Benareszbe járnak. 1881-ben Allahabadnak 148,547 lakosa volt (99,518 hindu, 43,558 mohammedán, 5257 keresztény. Allahabadban találkoznak északi India fő közlekedő vonalai, a kalkutta-delhii és a bombay-kalkuttai vaspályák. A. a nagy-mogul birodalmához tartozott, de már 1765-ben angol uralom alá került és Alam sah székhelyévé tették. Miután ez 1771-ben elhagyta a várost, újra az angolok birtokába került, akik 1773-ban szerződés szerint átadták az andhi nábobnak. Az végre a keletindiai-társaságnak engedte át, s ennek birtokában maradt mindeddig. — 2. *A. kerület* 35,599 km² (1880) 5.754,855 lakossal (kiknek $\frac{1}{10}$ része hindu).

Allain-Targé (ejtsd: allon-tarzsé) *Ferenc Henrik René*, francia politikus, szül. Angers-ben 1832 máj. 7. Jogi tanulmányai befejezése után ügyvédi irodát nyitott szülővárosában. 1864-ben Párisba költözött, hol az ellenzéki lapokba dolgozott. 1868-ban az «Avenir National» szerkesztőtársa lett és meg-alapította Gambetta meg Challomel-Lacour társaságában a császári kormány által csakhamar üldözöbe vett «Revue politique»-et. III. Napoleon bukása után Maine-et-Loire departement-nak prefektusa lett és nagy tevékenységet fejtett ki a németek ellen viselt háboruban. A szabadságharc folyamában Gambetta kíséretében Bordeauxba menekült, melynek sorsát Gambetta ő reá bizta. A béke megkötése után megválasztották a párisi községi tanácsba, ahol a radikális párttal szövazott; egyuttal a «Republique française»-nak volt

ható el, a fájdalom enyhítendő narkotikus szerek rendelése által. Tartós, magas láznál lázellenes, bujakórnál antiszifilitikus kezeléshez kell folytatni. Csak ha ezek eserben hagynak, alkalmazzuk a tulajdonképeni álmhozó (hipnotikus) szereket. Ezeknek hosszu és folyton növekedő sorába tartoznak mint legfontosabbak: a klorál, a szulfonál, a hipnon, az amilenhidrát, a klorálamid, a paraldehyd, az uretin stb. Ide sorolható megnyugtató hatásánál fogva többek közt a bromkáli is. Ezek mellett gyakran alkalmaztatnak a különböző ópium-készítmények: ópium, morium, kodein, narcein, amelyeknél azonban különös figyelem fordítandó arra, hogy a hosszú használat artalmatlan lehet. Azért az álmhozó szerek azonnal félreteendőek, míhelyt a beteg állapota engedi. Megemlítendő még, hogy a szervezet ezekhez a szerekhez idővel hozzászokik, s ezért időnkint változtatni kell. Az álmatlansággal ellentétes állapot az *álmatuság* (agrypnocoma), melyben a betegek mindenhol és mindenkor, ültükben és álltukban, sőt nagyobb társaságban v. munkájuk mellett is elalszanak. Ez az ellenállhatatlan álmoság súlyos agybetegség bevezető tünete.

SALGÓ.

Almatók (növ.), a sári tőeknek (*Cucurbita aurantia* Willd., narancstök) felülről és alulról lapított, keményhéjú és lúsu fajtája (var. *poniformis* Römer). Van fehérhéjú (= *alba*) és sárga vagy lent sárga, felső pedig zölden csikolt héjú (= *flava*) formája is.

Almaty, város, más nevén Vjernoje (l. o.).

Almaviva, így neveznek Spanyolországban egy divatját mult rövid szabású köpenyvet. A nevéet e ruhadarab attól a ruházattól kapta, amelyben spanyol színpadokon «A szevillai borbély»-ban Almaviva gróf szerepét játszották.

Almazarron, spanyol város, l. *Mazarron*.

Almazszisik (álat), l. *Eszelény*.

Alme, a Lippe m.-folyója Westfalenben. Nemelekek a rómaiak *Aliso*-jával azonosnak tartják.

Alme (arab), ebből: 'alimel, összerántva a. m. tudós, ügyes nő, többese: 'aválim. Így nevezik Egyiptomban a vándorló táncosnőket, kik ének és hangszerek kíséretében szoktak közpiazcekon fellépni. Magánházakban és multságokon is gyakran szerepelnek.

G—A.

Almeida, város Portugáliában Beira tartományban, Guarda kerületben, fontos határerősség Spanyolország felé, (1878) 2010 l. 1762. várát elfoglalták a spanyolok, de újra visszaadták a portugáloknak. Mikor a franciák, Ney vezérével alatt, 1810 júl. 2-á. a Coán át Portugáliába akartak nyomulni, Cox angol tábornok vitézül védte Masséma tábornagy ellen és csak akkor hódolt meg, mikor egy bomba legnagyobb löportárainak egyikét fölrobbantotta. Mikor a franciák Portugáliából kivonultak, az 1811 máj. 3-án és 4-én Masséma és Wellington között vívott véres ütközetek után, A. francia parancsnoka, Brenier tábornok, az erődívenyek legnagyobb részét a levegőbe röpítette; az angolok azonban újra felépítették.

Almeida, 1. *Dom Francisco d' A.*, portugál hadvezér, ki az Abrantes gróf családból származott. A mórak ellen, kivált Granada elfoglalása alkalmával annyira kitűnt, hogy I. Emánuel portugál király 1505-ben Keletindia alkirályává nevezte ki.

O alapította meg Portugália uralmát Keletindia-ban, melynek kikötőiből a velencei és egyiptomi kereskedőket kizárta. Midőn flát *Lourenço*-t az egyiptomi szultán 1507-ben megverte s a harcban maga a fiatal A. is elesett: A. bosszuálló hadjárata készült. Ekkor érkezett *Albuquerque Alfonz* (1507), kit a király utódjává nevezett ki. A. azonban mindaddig el nem ismerte, míg az egyiptomi hajóhadat Din mellett tőnkre nem tette (1509 febr. 3.) s flát ily módon meg nem bosszulta. 1509 dec. 19-én letette hivatalát; de hazáját többé viszont nem látta, mert a Jöremény fokánál 1510 márc. 1-én a benszüllöttek ellen vívott harcban elesett. (*Peschel*, Zeitalt. d. Entdeckungen, 2. kiad.)

2. *A. Emánuel*, jezsuita, szül. Vizeuban 1580., meghalt Goaiban 1640. 1622 — 34-ig az abszisztinai szultán udvarában élt. Művei: Etiópia története (Coimbra, 1650), és: Történeti levelek (Róma, 1629).

M. L.

3. *A. Miklós Tolentino, de*, portugál költő, szül. Lisszabonban 1741., megh. u. o. 1811. Szatiráit, melyekben a napi élet szokásait ostorozta, könnyedség és természetesség jellemezték. Egy sikerült szatirája miniszteri-ttkári hivatalt szerzett neki. Költményei «Obras poeticas» cím alatt 2 kötetben több kiadást értek, legutóbb Lisszabonban, 1861.

Almeida-Garett, João Baptista de Silva Leitão, Visconde de, portugál költő, szül. Oportóban 1799 febr. 4., megh. Lisszabonban 1854 dec. 10. Jogot tanult s már tanuló korában irrogott, több epikus verssel és «Xerxes», «Lucrecia» s «Meso» e. drámákkal téve kísérletet. A «Retrato de Venus» e. kedves, de az akkori ortodoxia felfogása szerint sikamlós tankölteménye miatt, amelyben a festészetet dicsőítette, magára vonta a figyelmet. «Catão» e. tragédiája (1820) a portugál irodalom legjelesebb művei közé tartozik. 1823-ban a reakció által száműzetvén, Angliába, 1824. Havroba ment, 1826. hazatért, de 1828. Dom Miguel börtönre vettette. Ezután újra Angliába menekült, 1832. pedig Terceirába ment, ahonnan Dom Pedroval tért vissza, aki a befügyminiszteri tereát bízta rá. 1834—36. ügyvivő volt Brüsszelben, később pedig a cortes tagja. A. szabadította fel a portugál irodalmat a pseudo-klasszicizmus nyúga alól, s a romanticizmus és népköltészet kultiválásával új életet ütött belé. O teremtette meg a nemzeti színészetet is, amelynek egy ideig főintendánsa volt. Művei (költemények, elbeszélések, színművek) halála után jelentek meg «Obras» cím alatt 25 kötetben (Lisszabon 1854—77). V. ö. Gomez de Amorins, «Garret, Memorias biographicas» (1—3. köt., Lisszabon 1881—88).

Almeida St.-Hill. (növ.), a diosznafélék családjában, braziliai fák és eszjék.

HORN.

Almelo, város Németalföldön, Overyssel tartományban, a Veehte mellett, jelentékeny lenszövés-sel (évenként körülbelül 14.000 vég gyolcsot visz ki), (1888) 8201 lak.

Almeloveen Jan, németalföldi festő és rézmetsző, szül. 1614 körül; kitűnő metszeteket adott ki Saftloeven és saját rajzai után.

Almendingen Lajos Harscher, jogtudós, szül. 1766, megh. 1827; jogtanár és államhivatalnok. Az elmélet terén sok műve közül legnevezetesebb

helyreállított, azzal a feltétellel azonban, hogy egymással szövetségre nem lépnek. Bár e kikötés nyilvánvalólag megalapította Spárta fenhatóságát, a többi városok is, minthogy a hosszas háboruskodásba belefáradtak volt, elfogadták a békét. A ezután még kétszer megfordult Artaxerxes udvarában, a második alkalommal azonban oly megvető elbánásban részesült, mely elkeseredettségében éhhalállal vetett véget életének. kuzs.

Antalóc, kisközség Ungmegyének ungvári járásában, (1891) 656 rutén és tót lakossal; vasgyárral.

Antal-rendek. E közös névvel jelölnek több vallási társulatot, és pedig a következőket: 1. *Szt. Antal-remeték.* A nagy remetének, szt. Antalnak követői a keresztény őskorban. — 2. *Antoniánusok.* E rendet Abraham Atar Porosiph a XVII. században a végből alapította, hogy tagjai az örmény katolikusokat ért üldözés elől menekedőket találjanak. Első és második házuk a Libanon hegyseğben, a harmadik Rómában épült. Pártfogóul szt. Antal választották. — 3. *Szt. Antal betegápolói.* A XI. században több izben járvány-szerűleg fellépett Európában a szt. Antal tüzének (morbus sacer) nevezett gyuladás. Egy Gaston nevű nemes ember és Ila Guerin a Dauphinében, miután St. Didier de la Moth-ban szent Antal segítségével hívása után és az ő eröklyéinél meggyógyult, hálából körházat és testvérületet létesített a szt. Antal tüzében, v. egyéb bujban selymőkök ápolására. A testvérületet, mely eleinte laikusokból állt, II. Orbán 1095-ben megerősítette. A tagok fekete ruhát viseltek, főher H alakú kereszttel (szt. Antal keresztsje). III. Honorius pápa 1218-ban megerősítette, hogy a tagok fogadalmakat tegyenek, VIII. Bonifác pedig szabályozott kanonokok rendjévé tette a társulatot, szt. Agoston szabályai alapján. A rend nagyon fölvirágozott, nagy vagyonra tett szert, majd hanyatlott, az 1616-ban tartott általános gyűlés által reformáltatott, 1777-ben a maltai lovagok rendjével egyesült, míg végre a francia forradalom alatt megszűnt. — 4. *Szt. Antal testvérülete Flandriában.* V. Pál alatt 1615-ben jött létre, szt. Agoston szabályainak alapján. — 5. *Szt. Antal-lovagrend.* VI. Orbán alatt 1382-ben bajor Albert alapította, a szentföld visszafoglalására. k. ár.

Antalvölgy (Uj-), üveggyártelep Kokova határában, Gömörmegye rimaszombati járásában, u. p. Forgácsfalva.

Antanaklázis (gör.), l. *Anaklázis.*

Antananarivo, Madagaszkár fővárosa.

Antandros. 1. az ó-korban város Troasban, az adramitténi tengeröböl mellett, hol Aineas hajóra szállt; ma *Antandro.*

2. A., Agthaoklés szirakúzi zsarnoknak ép oly gyáva, mint kegyetlen testvére; megverte a kártógókat, akik Hamilkar alatt Szirakúzáat ostromolták.

Antaphrodisiaca (gör.), oly gyógyszerek, melyekkel a nemi ösztön általában elnyomni, különösen pedig a hímvesztő merevedéseit meggátolni vagy megszüntetni lehet. Erre szükség van akkor, ha vagy elmebetegségek, gerincvelőbetegségek folyamán túlzott a nemi ösztön, vagy ha a férfihügcső bántalmainál fájdalomcsa a mere-

vedések. Régen nagy hírbn állott mint ilyen szer, a kámfor nagyobb adagokban (camphora per nares, castras odore mares). A szerzetesek a közepkorban apró zsákokakban hordták maguknál, hogy szüzesség fogadalmukat könnyebben megtarthassák. Kis adaga a kámforak nem használ, nagy adag pedig, mely használhatna, veszedelmes tüneteket idézhet elő. Sokkal célszerűbbek az ú. n. szedatív gyógyszerek, melynek a savak, kloráhidrát, paraldehyd, brómkálium, morfin kis adagai; némelyek a lupulint, mások a szalicilsavat és szalicilsavas nátriumot dicsérik. Legjobban célhoz mégis a helyes életrend vezet. n-p.

Antar (rövidítve ebből: Antara), híres arab hős és költő az iszlámelőtti időből. Apja Seddád az arab Absz-törzsből; anyja fekete rabszolganő volt s ezért a törzsbeliék A.-t nem akarták magukkal egyrangúnak elismerni, de végre mégis kénytelenek voltak vele, miután A. a törzs hecsületét sokszor megvédelte s hősiességének és lovagiasságának sok jelet ada. Költeményei, melyek leginkább a maga és törzsének dicsőségét magasztalták, legteljesebben vannak meg Ahrwharlt gyűjteményeiben (Diwans of the six ancient arabic poets Lond. 1870); közöttük legnagyobb hírré tett szert A. Mu'allaka (l. o.) költeménye. Megh. 600 körül. Az arab nép köztudatában A. a sivatag hősiének legértelmesebb képviselőjeként szerepel; életéhez és kalandjaihoz a népmondák és mesék nagy koszorúja fűződik, melyből a bonyodalmakban és epizódokban dűsgazdag 'Antar-regény' (Szirat A.) fejlődött; e regény egyes részei a mesemondók (Meddah, l. o.) kedvelt tárgyai. Ujabban a regény többször nyomtatásban is megjelent a keleten (a 1286 kairói kiadás 32 kötetben a legteljesebb). Egyes részeiből vannak fordítások is; angolra: Hamilton (Bedouen romance 4 köt. London 1820), franciára: Marcel Devic (Les aventures d'A. Pár. 1878) fordította; bő kivonat német nyelven Hammer-Purgstalltól: Jahrbücher der Literatur-ban (Bécs 1819). V. ö. Thorbecke, A. ein vorislamischer Dichter (Lüpe. 1867). u-n.

Antaresz a *Scorpió*, elsőrendű vörös fényű csillag a skorpió csillagzatban, mely nevét (Mars ellenére) a Mars bolygóéra emlékeztető fényétől nyerte. Szép példánya a III. a. típusú állócsillagoknak, melyeknek spektrumát feltűnő vastag abszorpciós sávok jellemzik.

Antarktikus, l. *Arktikus.*

Ante, latin előjáró, a. m. előtt; sok összetétele van.

Anté (gör.). A klasszikus görög építészetben A. elnevezés alatt egy fal homlokézetét értették. Ha p. egy templom hosszú oldalafa a transzverzális homlokzatfallal találkozáván, ez előtt még egy kisebb vagy nagyobb kiugrást alkotott — ott A. képződött. Az A. homlokézetű pillérforma alakítást nyert, és így van anté-pillérfő, anté-bázis stb. A görög templomok egyik fajtát a *templum in antis* képezi, vagyis az olyan templom, melynél az oldalfalak erősen kiugró anté-i közé két oszlop van beiktatva, s így a homlokzatfall előtt egy oszlopos, a két végén csukott tornác képződik. (L. még *Görög építészet.*) F. K.

Ante acta (lat.) a. m. megelőzőleg megtörtént dolgok.

ratában halála akadályozta meg. Augustus császár 22-ben Kr. e. Aelius Gallust, Egyiptom prefektusát küldi A. ellen, s Aelius Mariaban (Mareb-en), a himiari királyok fővárosán túl Hadromantig nyomul előre. De A. függetlensége nagyjában megmarad. A kereszténység sem tudott mélyebb gyökeret verni A.-ban. Nagyobb világosság A. történetén csak Mohammed (I. o.) fölléptével ömlik el. De amint a kalifák győztes hadaik élén Ázsia, Afrika és Európa jelentékeny részeit boka-landozzák, A. népeinek élete ismét homályba borul, a bagdadi kalifátus elenyészése után pedig A. története megint nem áll egyébből, mint az egyes harcias törzsek küzdelmeiből. A XVI. században a törökök elfoglalják Jement, de a XVII. században ismét elvesztik. 1508—1659-ig Maszkat a portugálok fenhatósága alá kerül. A XVIII. században a vahabiták vetik uralmuk alá csaknem az egész Vörös-tenger mellékét. 1811-ben Mehemed Ali, Egyiptom pasája a Hodsászt és több partit várost hajtja hatalma alá. Azóta a török uralom, legalább névleg, A. keleti részeiben áll fenn, bár e névleges uralomért is folytonosan kell küzdenie, miként az 1892-ki lázadás is mutatja.

Irodalom. A kiválóbb munkák, melyek A. ismertetésével foglalkoznak, a következők: Niebuhr, Reisebesch. von Arabien 1762—68; Beschreibung v. Arabien 1772; Voyages d'Ali bey el Abassi en Afr. et en Asie. Paris, 1814; Tamisier, Voyages en Arabie 1838; Rüppel, Reisen, Frankfurt, 1829; Burchhardt, Travels in Arabia. London 1829; Wellsted, Travels in Arabia, 1840; Burton, Pers. Narr. of a Pilgrimage to el Medina and Meccah, 1853; Palgrave, Narrat. of a Journey through central and east. Arabia, 1865; Maltzan, Reise nach Süd-Arabien, 1873; Snouck Hugronje Mekka; Doughty Travels in Arabie deserte, 1888. Bethge o., Das Klima Arabiens (Kassel 1891). Huber Charles, Journal d'un voyage en Arabie 1888—84. Avec atlas. (Paris 1892). —ZIK.

Arabia felix (boldog Arábia), régi neve az arab félsziget déli termékeny részének. *L. Arabia.*

Arabidopsis DC. (*Stenophragma* Celak., növ.), kesztes virágu közönséges fű, Európában három fajjal. Szisztematikailag nagyon nevezetes. *Linné* az *Arabis*-hoz kapcsolta — amelynek fajaihoz névésére nézve valóban hasonló (*Arabidopsis* u. n. az *Arabis* képmása) — s Thal János (meghalt 1587) nordhauseni orvosról *Arabis Thaliana*-nak (thaliusfű) nevezte. Azután több más *genusz* alá rendelték s *Conringia Thaliana* Rehb., *Sisymbrium Thalianum* Gay., *Erysimum Th.* Leun., *Stenophragma Thalianum* Celak. *Arabidopsis Thaliana* Schur nevet kapott, míg végre *De Candolle* a *Sisymbriumok* közt külön székcióba helyezte, *Melakowsky* pedig bélyegei nyomán külön *genuszt* alkotott belőle s becős gyümölcsű létező a keresztesek angustisoptae (I. o.) csoportjába helyezte (Flora 1872, 442. 1.). Legnevezetesebb, de rejtettebb bélyege az, hogy a becős keresztesvirágok között gyümölcsének rekeszfala 2-szer keskenyebb a gyümölcs szélességénél. BOHN.

Arabin, arabinasav, gummisav, képlete 100°-on szárítva $C_7H_{12}O_{11}$, 130°-on szárítva $C_{12}H_{20}O_{10}$. Az arabiái gummy (gummy arabicum) főképen e savnak kálium és kalcium sójából állónak bizonyult. Az Arabin a gummiból készül olyformán, hogy ennek töményoldatát sósavval savanyítjuk meg, majd borszeszt öntünk hozzá. Ilyenkor az A. leválik, mert borszeszben oldhatatlan. A frissen leválasztott A. alakatlan, nem átlátszó, tejfehér tömeg; megszáritáskor átlátszó, üvegszerű lesz.

A még nedves sav vízben könnyen feloldódik, de ha már megszáradt, vízben többé nem oldad fel, csak erősen felduzzad; de igen kevés lúg hozzáöntése után csakhamar feloldódik. W. L.

Arab irodalom. Az A. legrégibb összefüggő emlékei a VI. századból maradtak reánk, az iszlám előtti költeményekben. E költsézet élelelmét a törzsekre oszló arab nép életével kapcsolatos társadalmi szokások és az az életfelfogás képezik, melyek amazok alapulnak: a törzseknek szüntelen versengése, dicsékvése, az ellenség gúncsolása, az arab nép magasztalt öreneyei, a vendégszeretet, a törzshöz szegődő idegenek oltalma stb. E mozzanatok képezik a nagy költemények középpontját, mely körül aztán a *kaszidák* (így nevezik a nagy költeményeket) egyéb alkotó részeit lazán csoportosulnak. Midőn a költő egy kaszidában p. ünnepelel mecenást készül dicsőíteni, előbb a szeretője megéneklésén kezd, leírja a pusztulásnak indult helyeket, melyeken valaha együtt időztek, elkeszergi az elválás fájdalomait; midőn útjuk indulását beszél, előrebocsátja a lónak, vagy tevének, melyen utazik, részletes leírását, a sivatagot, melyen át vándorol, esetleg a zivatart is, mely útján éri, vagy a vadászatot, melyet útközben véghez visz. Ezután elér hőséhez, kinek öreneyeit a legtulzóbb hasonlatokkal dicsőíti. Az arab pogányságból (dásihilja = barbárság) nagy számmal fennmaradt költsézet emlékeket a IX. és X. század filológusai buzgósággal gyűjtötték össze. Legnevezetesebbek e gyűjtemények között a hót Mo'allakát (I. o.), az Ahlwardttól kiadott «The Diwans of the six ancient arabic poets» (London, 1870), mely gyűjtemény Nábiga, Tarafa, Zuheir, Antara, Alkana és Imru-ul-Kejsz fennmaradt verseit foglalja magában, a Hndzeilita törzshöz tartozó költők verseinek gyűjteménye (kiadta Kosegarten, London 1854 és Wellhausen, Berlin 1884), a Hamásza (I. o.), a Mufaddalijját-gyűjtemény (I. füzet, kiadta Thorbecke, Lipese 1885). E gyűjtemények mellett a pogány időből még egyes hősök, nevezetesen Urva benali Ward (Nöldekettől, Gütt. 1863) Al-Hádira (Engelmann, Leid. 1858) stb. divánja is megmaradt. E költői emlékek leghitelesebb kútforrásai a régi arabok társadalmi és szellemi életét felfelelő ismereteknek. Ezekhez sorakoznak azok a költők, kik a pogányságtól az iszlámhoz való átmenetel képviselék, az új vallás harcainak szemtanúi voltak, és hol több, hol kevesebb ösztinteséggel az iszlámhoz szegődtek, mint p. Lebid (I. o.), kinek csak nemrég felfedezett költeményei a régi pogányság mellett a vallás eszméit tükrözik, Hasszán ben Thábit (kiadva Bombayban és Tuniszban 1281 H), ki a próféta győzelmeit éneklé meg és pogány ellenfeleit gyalazza, Ka'b ben Zuhejr, ki midőn Mohammed ellenségéből hirtelen dicsőítőjévé vált, tőle a *burda* néven ismeretes palástot nyerte ajándokul (I. *Burda*); a sokat vándorló A'sá, kinek a próféta dicsőítésére szerzett költeményét Thorbecke kiadta és magyarázta (Morgenländische Forschungen. Lipese 1875). De az iszlám első tizedeiben az új vallás eszme-köre a költők többségére csak csekély, v. éppen semmi befolyást sem gyakorol. Ők továbbra is csak a pogány arabság eszményeinek hívei maradnak, s néha nyílt ellenszégülést mutatnak a val-

lástól tanított pietizmus ellen. Az omajjád korszak költészete legnagyobb része ily érzületet tükröz vissza, és a pogány arab költészet egyeses folytatásának tekinthető. Legerősebb kifejezést ad e szellemnek Abū Mihdsan ('Omar idejében), kinek divánját előbb Landberg gróf («Primeures arabes» Leid. 1886), később Abel (u. o. 1887) adta ki, és Al-Hutej'a (megh. 688), kinek fennmaradt költeményeit Goldziher dolgozta fel (1892).

De csakis az iszlám keletkezése és terjedése által nyílt meg az alkalom arra, hogy az arabok között *irodalom* keletkezzen. A könyvvé összeszerkesztett Korán (I. o.) nemesak az első irodalmi termék volt, hanem egyúttal hozzá fűződhetett az irodalom további fejlődése is. Az idegen művelődési körökkel való érintkezés, mely a csodálatos gyorsasággal egymást érő hódítások következménye volt, újabb kultúrelemekkel gyarapította az arabok szellemi életét. Nevezetes tény, hogy abban, amit eszentül rendszeren arab irodalomnak s arab tudományak nevezünk, túlnyomó része van a hódítások által az iszlám körébe vont nem-arab elemeknek. Az omajjádok alatt az idegen befolyás még csekély mértékben érvényesül; a szellemi élet ez időszakon át még abban a kerékvágásban folytatódik, melyben a pogányság idejében mozgott. Loginkább a költészetet művelik a régi módon. Dseimil (megh. 710), Kuthejjir (megh. 723), a keresztény Ahtal (megh. 713, divánját Szalháni adta ki Beirutban 1891—2), ennek kortársa, Omar ben Abi Rabī'a, a híres szerelmi költő, úgymint Dserir és Farzadk (meghaltak 728-ban; az utóbbinak költeményeit kiadta és franciára fordította Boucher Párisban 1869—75 három részben) e korszak legnevesebb költői. Az idegen befolyások túlsúlya az abbászida dinasztia győzelmével érvényesül. Egyúttal a tudományok irodalom is utat tör magának a mohammedánok között, kik a régi kultúrnépek (görög, persza) örökségébe lépnek. A khalfák, nevezetesen Hárún-al Rasid (786—809), Mámún (812—833), Mu'taszim (833—842) pártolása mellett az egyházi és világi tudományok fellendülnek; mindenünnen Bagdadba, a fényes székvárosba özönlenek a tudósok, s a kalifák fejedelmi jutalmakkal ösztönzik az írókat, tudósokat és szépszellemű férfiakat. A székvárosban és a távol tartományokban, be egészen Közép-Ázsiáig, nagy számmal keletkeznek a főkölök és könyvtárak. A tudományok főrékvések a tartományokban még erősebb lendületet vesznek, midőn a X. század felé a központi hatalom elgyengülése folytán a tartományokban önálló dinasztikák lépnek fel, melyeknek uralkodói maguk köré gyűjtik a tudósokat és egymással versenyezve mozdítják elő a tudományt és szépirodalmat, melyeknek a kis államok székvárosai új központjaivá válnak. Az abbászidák uralkodása óta a fejedelmek részéről nagy pártolásban részesül a görög filozofia és az exakt tudományok művelése, melyeknek legnevesesebb emlékeit szír tudósok segítségével arabra fordították (I. az irodalomról Wenrich: *De auctorum graecorum versionibus et commentariis tyriacis, arabicis, armeniacis persicisque commentatio*, Lipcse 1842), és e tanulmányok új irányokba terelik a szellemi életet. A teologia fejlődése is, melyben az abbászida uralkodók teokratikus sze-

repe nagy tényező volt, a görög tudomány hatása alatt állott. A keleti fejedelmekkel a spanyolországi kalifák versengeznek a tudományok és művészetek előmozdításában. Ezek révén a X. és XI. században a mohammedán Spanyolország volt a tudományok hordozója Európában. Itt virágoztak a főkölök és könyvtárak, melyekből az európai tudományosság a középkoron át táplálkozott. II. Al-Hakam kordovai kalifa (961—976) könyvtárát, természetesen némi túlzással, 400,000 kötetből állónak mondják, melyből a kelet legtavolibb tartományaiban keletkezett irodalmi termékek sem hiányoztak. A szellemi élet gazdagsága és sokoldalúsága a tudományok akkoriban ismert minden szakában bőven mutatkozik.

A *földrajz* terén nagyon nevezetes munkákat mutat fel az A. A föld ismeretének határait, különösen Afrikában és Ázsiában, lényegesen kibővítették az arabok. Északafrikában egészen a Nigorig, nyugaton a Szenegálig, keleten a Corrientes-fokig hatoltak elő. Arábia, Szíria és Persia ismeretét biztosabb alapra fektették, és a nagy Tatárságra, déli Oroszországra, Khlmára és Hinduszánra névze nem csekély felvilágosítást nyújtanak. Az arabok geográfiai tanulmányainak kezdetben igen jelentékeny tényezői voltak azok a hivatalos tudósok és jelentések, melyeket a legtávolibb tartományokból adminisztratív szempontból a központba küldtek. A földrajzi irodalom e kezdetei aztán a zarándok- és tudományos utazások alapján nagyban bővültek. Ama gazdag irodalomból, melyet így a politikai, vallásos és tudományos érdekek összehatása előhozott, említtést a következő írók érdemelnek: Ibn Khordadbe (IX. század) főpostamester, Ibn al-Fakih al Hamadáni (900 körül), Ibn Haukal (977), Al-Mukaddaszi (985). E geográfiai klasszikusok fennmaradt munkáit De Goeje leideni tanár 7 kötetben adta ki (*Bibliotheca geographorum arabicorum*, Leiden, 1870—92). A legrégibb írásokhoz tartozik e téren Ibn Fadhlán, ki Oroszországot a IX. században ismertette (kiadta Frähl, Pétervár, 1823), Al-Ja'kubi, kinek 890 felé írt «Országok könyvét», Ibn Roszeth (régibben helytelenül Ibn Daszta) 900 körül keletkezett nevezetes munkájával együtt (Leiden, 1892. *Bibl. geogr. arab VII*). De Goeje adta ki. Az arab felszínet geográfiaját, különös tekintettel Délarábiára, Al-Hamadáni (megh. 945) két alapvető munkában tárgyalja, melyekből az egyiket Müller D. H. teljesen kiadta («Die Geographie der Arabischen Halbinsel» Leiden, 1884—91), a másikat ugyanő feldolgozva ismertette (Burgen u. Schlösser Süd-Arabiens, két füzet, Bécsi akad. 1879—81). A híres Al-Berūni (megh. 1038) egy Sachautól (London, 1888) kiadott és lefordított nevezetes könyvben Indiát ismerteti. E régi könyvekhez a későbbi korszakokból a földrajzi munkák gazdag irodalma csatlakozik; mint a legnevesesebbek kiemelhetők az 1154 körül író Idriszének (I. o.) a földrajzi irodalomban korszakot jelző munkái, Al-Dimiski (megh. 1326) kozmográfiája (ford. Mehren, Kopenhága, 1874), Abulfeda (megh. 1331) nagy geográfiaja (Takvim al-buldán; kiadták Reinaud és Mac Guckin de Slane, két köt. Pár., 1837—40), Schier, Drezda, 1842—45, francia ford. Reinaudtól megkezdve és Guyardtól bevégezve, Páris,

1848—83.). Roppant gazdag az *A. útleírásokban* is. A IX. századból maradt (nem két névtelen utazónak Indiáról és Khináról szóló leírása (Relation des Voyages faits dans l'Inde et à la Chine, arab és franc. Reinaudtól, 2 köt. Pár. 1845), Ibn Dsubeir uti könyve a XII. század végéről (kiadta Wright, Leid., 1852) és a mindenek felett érdekes Ibn Batuta (megh. 1377), ki Északafrikából kiindulva, majd csaknem az egész mohammedán világra kiterjesztette vándorlásait, melyekről egy tanulságos munkában (francia fordítással kiadva Defrémery és Sanguinettitől, 4 köt. Pár. 1853—58, 2-ik kiad. 1874—77) tesz jelentést. E munkákhoz még sok olyan útleírás is járul, mely zarándok-utazásokból keletkezett; ezek között Abd-el-gani al Nábuluszi (megh. 1730), Szíriától Arabiáig terjedő még kiadatlan részletes útleírása a legnevezetesebb. *Geográfiai szótárak* sem hiányoznak az A-ban; ezek közül tudományos célokra leginkább használjuk Abū Ubejd al-Bekri (m. 1094) munkáját (2 k. Gött. 1876—77) és Jákút (megh. 1229) nagy geográfiai szótárát (6 köt. Lipse 1866—73). Mindkettőt *Wüstenfeld* adta ki, kinek *De Goeje* mellett a legtöbb érdeme van az arab földrajzi irodalom ismertetése és kiadása körül.

A *történelem* kezdeti a pogány araboknak a filológusoktól összegyűjtött szájhagyományyaiból indulnak ki. E hagyományok a törzsek életének, egymással való érintkezésének, harenaiknak változatos mozzanataira, hőseik bántul tetteire vonatkoznak és a pogány költészetrel, melynek ügyesolván történeti kommentárjait alkotják, a legszorosabb kapcsolatot állanak. Ajám al-arab «az arabok (emlékezetes) napjai»: ezen a néven foglalják össze e hagyományokat. Ez ismereteket a törzsek *genealogiájára* vonatkozó adatok egészítik ki, melyeket már az omajjádok alatt kezdtek rendszerbe foglalni és az épp akkor az arabok ismeretkörébe került bibliai történetek kapcsolata hozni. Az első omajjád kalifa, Mu'ávija udvarán sokat foglalkoztak az efüjta kutatásokkal, melyekben különösen Dagfal (VII. száz. II. fele) és a délarab származású 'Abid ben Saríja tüntek ki; az utóbbitől egy könyvet is említenek így emi: «Régi történetek». Az iszlám II. századában már nagy terjedelemben foglalkoztak a filológusok a pogányság történelmi hagyományainak gyűjtésével; összes tudásunk e téren azokból áll, miket e korszakra nézve Ibn al Kelbi (megh. 820 körül), Al-Aszma'i (m. 831), Abū'Ubeida (megh. 825) stb. közléseiből kritikailag feldolgozva merithetünk. Sőt e tudósok munkáit is csak azokból az idézetekből ismerjük, melyek belőlük a későbbi korszakok enciklopedikus munkáiban fennmaradtak. Az iszlám eseményei az új vallás keletkezésére s harenaira vonatkozó adatok és hagyományok gyűjtésére is vezettek; ez képezi tárgyát a mohammedán történelmi irodalom legelső termékeinek az ú. n. *Magázi* (háborúk)-nak. Ez események összefoglalását legelőször Ibn Iszháknak (megh. 768) köszönjük, kinek munkáját Ibn Hisám (megh. 833) újból átdolgozta (kiadta Wüstenfeld, Das Leben Mohammeds 2 köt. Gött., 1858—60, németre ford. G. Weil, Stuttgart., 1864). Az iszlám első korszaka és a vele kapcsolatos hídfő háborúk történeteinek legnagyobb tekintélyű Al-Vákidit (megh. 822) tekintik (History of Mohammed's Cam-

paigs ed. by Kremer, Calcutta, 1856. Wellhausen, Muhammed in Medina, Berlin, 1882), kinek neve alatt azonban többrendbeli hamisítványt is forgalomba hoztak. A történetírás következő korszakába tartoznak: Al-Azraki (megh. 858), ki Mokka monografiáját írta meg (Die Chroniken d. Stadt Mekka. kiadta Wüstenfeld I. köt. Lipse, 1858), Al-Baláh-zori (megh. 892), kinek munkáit De Goeje (*Liber expugnationis regionum*, Leid., 1864—66) és Ahlwardt (*Anonyme arab. Chronik*, Greifsw., 1883) adta ki. A síita politikai nézet szempontjából írta meg az iszlám történetét 869-ig a geográfusok között már felemlített Al-Já'kubi (od. Houtsma 2 köt. Leid., 1883). Abū Hanifa al-Din 'averi (IX. század vége) munkáját, mely az omajjád idöket és a három első abbászid uralkodót írja le, az orosz Girgasz (Leid., 1888) adta ki. Ibn Kuteiba (megh. 889) ugyanazon időben egy kézikönyvben (*Handbuch der Geschichte*, kiadta Wüstenfeld, Götting., 1850) az iszlám előtti arab történetet, úgymint az iszlám története terén elért eredményeket röviden összefoglalta, a nagyhirű Al-Tabari (megh. 921) pedig a világ teremtésétől egészen 914-ig terjedő történeteket a rendelkezésére álló tudósítások alapján bőven előadta. E nagy munkának, mely különösen a kalifítás történetének eddigleg leggazdagabb forrásait képezi, a kéziratokból való kiadására De Goeje több tudóssal szövötközött, kik a korszakok szerint szekeiokra osztott óriási munkák kiadását eddigleg 7 kötetig vitték. E vállalat előtt arab nyelven csak egy kis részlet (kiadta latin ford. Kosegarten, Greifsw., 3 kötet 1831—54) úgymint az egész munkának persa kivonata (francia fordítás Zotenbergtől, 4 kötet Pár., 1867—74) volt ismeretes. Tabari munkájából az arab történetírás eddigi módszerét a legvilágosabban ismerhetjük meg. Ugyanazon úton indul mint a Hadith (l. o.); az először elsö kútförásúg a tekintélyek egymástól függö láncszemein keresztül szóbeli tudósítást alapján visszamenve, egymasmellé állítja az egy eseményre vonatkozó különböző, sokszor egymással ellentmondó adatokat. Kritikánk számára nagybecsű eljárás ez, bár előadás tekintetében terjedős és darabos. E módszert csak az ezután következő korszakban haladják meg, amidőn másrészt az eredeti alapon eszközölt tudósítást nagyobb a kompiliáció váltja fel. Tabari után leginkább kiválik Masz'udi (megh. 957), kinek kultúrtörténeti szempontból nagybecsű munkáját francia fordítással a párisi ázsiai társaság adatta ki (9 kötet, 1861—77) és Masz'udi ifjú kortársa, a világtörténelmi szempontokat kitéző Hamza al Iszfaháni (961), ki egy rövid kézikönyvben (*Annalium libri X*, latin fordítással Gottwaldtól, Lipse, 1844—48) az arabok mellett különösen még saját fájának, a persáknak, kívánt igazságot szolgáltatni. Az abbászida korszakra nézve (982-ig) nagyfontosságú kútförásul szolgál Ibn Miszkaveih (meghalt 1030) «a népek tapasztalatai» című De Goeje általa (Fragmenta hist. arab. 2 kötet, Leiden 1869—72) kiadott könyve. Míg az eddigi történetírás leginkább az abbászida családnak kedvező irányban indult, addig Bagdadnak Hulaga khán által történt meghódítása után 1302-ben Ibn al Tiktika háborítlanul írhatta meg a kalifátus történetét a bu-

kott dinasztiaival ellenséges szellemben (Alfaclri, kiadta Ahlwardt, Gotha, 1860). Már ekkor az eredeti felfogásban fogyagkozó kompilátorok korszaka állott be, kik között a legterjedelmesebb munkákat írta Ibn al-Athir (megh. 1232), ki «a tökéletes» című munkájában a mohammedán világ történetét saját korszakáig egészfűti ki (Tornberg, 14 köt. Leid., 1851—76, 12 köt. Bülak 1290 H), Ahulfeda (megh. 1331), kinek történelme (Annales moslemici arab. et lat. Reiskötél 5 köt. Kopenhága, 1789—94. Historia anteaIslamica arab. et lat. Fleischer-től Lipse, 1831) a régibb források felfedezése előtt századunk közepén túl az arab és mohammedán történet majd csaknem egyedüli forrásául szolgált Al-Nuveiri (megh. 1331) mellett, kinek nagy munkáiból már a XVIII. század tudósai feldolgozták egyes részleteket. Abul Mahászín (meghalt 1469, Annales ed. Junboll és Matthes, 2 köt. Leiden, 1835—61) ugyancsak a mohammedán Egyiptom történetét tűzte ki tárgyul, de e keretben egyúttal az iszlám teljes birodalma történetéhez szolgáltatott értékes adatokat, míg Al-Szujüti (megh. 1505), Tarih al-Khulafá (a kalifák története) című munkájában, az iszlám történetét egészen saját koráig összefoglaló alakban előadván, az egyiptomi abbászid árnykalifák korszakához szolgáltat becses anyagot (kiadta Kalkuttában 1857, Kairo 1303 H). Jó esik a kompilációk után Ibn Chaldun-t (megh. 1405) felemlítenni, ki nagy világtörténetét (7 köt. Bülak 1284 H) egy minden tekintetben nevezetes történetbölcsészeti munkával vezeti be (kiad. Quatremere 3 köt. Pár., 1858), melyet érdemes elolvasni Mac Guékin de Slane francia fordításában (3 köt. Pár., 1862—68). — A mohammedánok mellett keresztény tudósok sem hiányoznak az arab történelmi irodalom terén; kimagasló helyet foglalnak el közöttük Eutyehius, arab néven Sza'id Ibn al-Batrik (megh. 939), Alexandria melchita felekezeti pátriarkája (Annales, kiadta Pocoeke, 2 köt. Oxf. 1658—9), Elmakin Georgius (Ibn al-Amid, megh. 1273, Historia Saracenia, arabul és lat. kiadta Erpenius Leid., 1625), Ahulfarads Gregorius Barhebraeus szíriai jakobita püspök, később primás (megh. 1286), kinek szír és arab nyelven szerkesztett történelmi compendiuma (Historia dinastiarum arabul és latinul Pocoecketől Oxf. 1663, újabb arab kiadás Beirut, 1890), német fordításban (Bauer Lorenz, 2 köt. Lipse, 1783—5) is használható. Ezen általános történelmi munkákon kívül az A. fölötté gazdag történelmi monografiákban, melyek részint egyes országok vagy városok, részint egyes dinasztiai vagy uralkodók történetét foglalják magukban. Ezek közül leghíresebbek Egyiptom monografiája Abdellatifől (megh. 1231), melyet Da Sacy francia feldolgozása (Relation de l'Égypte, Paris, 1810) tett általánosan hozzáférhetővé, Makrúzi (megh. 1441) «Chitát» című nagy egyiptomi monografiája, melyből Quatremere «Historie des Sultans Mamlouks de l'Égypte» (két köt. Pár., 1837—45) című munkáját Wüstenfeld «a koptok történetéb» (Göttinga, 1845) merítette. A Mekka történetére vonatkozó monografiák gyűjteményét Wüstenfeld «Chroniken d. Stadt Mekka» cím alatt (3 köt. Lipse, 1857—61) állította össze; az afrikai berberok történetét a fentemlített Ibn Chaldun írta meg (kiadta 2 köt. M. G. de Slane Al-

gier 1847—51 francia ford. 3 köt. u. o. 1852—56). A spanyol arabok politikai és kultúrétörtéiről becses munkát bíruink Al-Makkari (megh. 1631) könyvében (3 kötet Leiden, 1855—61), melyet még az eredeti szöveg kiadását megelőzőleg Pascual de Gayangos spanyol tudós «History of the Mohammedan dynasties in Spain» (2 k. Lond., 1840—43) című kivonatban ang. fordításban ismertetőtt. A szicíliai arabok történetének forrásait Amari gyűjtötte össze (Bibliotheca arabico-sicula, Lipse, 1855—1887). A keresztény hadjáratok történetére nézve becses kútförásokat nyújt Imád al din al-Iszafaháni (megh. 1030) a «Conquête de la Syrie et de la Palestine» cím alatt Landberg gróf által (Leiden, 1888) kiadott munkájában, valamint Abú Sána (megh. 1266) munkája Núreddin és Szaladin korszakáról, melyet Görgens és Röhrich («Quellenbeiträge zur Gesch. der Kreuzzüge» Berlin, 1879) feldolgozott. Imád al-din ezenkívül a szeldsuk dinasztia történetéről is becses monografiát szolgáltatott (kiadta Houtsma «Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides», 2 köt. Leiden, 1889) stb. — Az A. fölötté gazdag életrajzi munkákban, valamint a híres emberekről szóló életrajzi gyűjteményes könyvekben. Elkezdvé Mohammed közvetlen társaitól, egészen le a legújabb időkig, tudománysszakok, vagy városok szerint nagy munkákban vannak egybegyűjtve a híres emberek életrajzai. E munkák között leginkább van elterjedve Ibn Chalikán (megh. 1282) életrajzi műve (kiadta Wüstenfeld, 1835—43), mely Slane angol fordítása által (4 kötet Páris, 1842—71) tágabb köröknek is hozzáférhetővé vált, és melyhez az utólok koronkinti folytatásai fűződnek.

Frontom, Wüstenfeld, Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke, Göt., 1882.

A mohammedán társadalom uralkodó iránya úgy hozza magával, hogy az A. mind tekintélyre, mind terjedelmre igen előkelő helyét a *teologia* foglalja el. Fölötté nagyszámúak a Koránról írt exegetikus könyvek (i. o.), a próféta szóbeli hagyományát (l. *Hadith*) előadó és gyűjtő, ugymint a vallásos törvényt annak különféle ortodox irányai szerint különféle módon kodifikáló és magyarázó munkák (lásd *Fikh*). A vallástörvényhez tartozik a jog egész köre is, magánjog, büntetőjog stb. A dogmatika körül is gazdag irodalom csoportosul, melyet a görög filozoffa hatása alatt támadt dogmatikai iskolák és szekták egymás tammított való eltérései és egymás ellen folytatott irodalmi harcain fejlesztettek. Ez iskolákat polemikus módszerrel a spanyol Ibn Hazm (megh. 1063) tárgyalta (v. ö. Goldziher, Die Zähriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte, Lipse, 1884), pozitív ismertetésüket Al-Sahrasztáni (megh. 1153) nyújtotta, kinek nagyérdékű munkája Haarbrücker német fordításában (Religionsparteien und Philosophenschulen, 2. köt. Halle 1850) hozzáférhető. Az ortodoxizmusnak a szabadelvű gondolkodók ellen (l. *Mutaziliták*) három évszázadon át folytatott harca után Al-As'ari (megh. 941) megkísérelte a dogmának a két irány között közvetítő formulázását megállapítani, mely azonban csak a XII. században jutott uralkodó érvényre az ortod. tanban. Legtekintélyesebb képviselője ez időben a híres Gazáli (i. o.). Ő utána Fakhr al-din Rázi (meg-

halt 1209), Baidáwi (meghalt 1286) — mindkettő híres Korán-magyarázó — és Al-Idsi (megh. 1355) említhető, mint a közvetítő dogmatika legmélyebb képviselői. Az utóbbi «Mavakif» (stációk) cím alatt foglalta össze a mohammedán hittanokat, mely munka Dsordzsáni (megh. 1413) kommentárjával ez irodalom legtekintélyesebb munkái közé tartozik (kiad. Stambulban 1239 H. és részben Sörensén Lipese 1848). De a közvetítő tan győzelme után az irodalomban is még nagyon sok képviselője akadt a régi ortodoxizmus szélsőségeinek, különösen az u. n. Hanhaliták (l. o.) között. A mohammedán dogmatika rövid összefoglalásai: Naszafi-nak (megh. 1310) Cureton által (London-1843) «Pillar of the Creed of the Sunnites» címen kiadott könyveeskéje, valamint Al-Senúsinak (megh. 1490) Wolf által kiadott kézikönyve «Begriffsentwicklung des muh. Glaubensbekenntnisses»; arab u. deutsch (Lipese 1848). A mohammedán vallástant theozofikus irányban a *szúfizmus* fejtette ki, melynek tanai egészen a panteizmusig haladtak elő (l. Iszlám, Szúfik) és arab, persa és török nyelven nagy önálló irodalmat idéztek elő.

Az arabok *filozófiája* görög eredetű. Midőn az iszlám birodalmának székhelye az abbászidák alatt Mezopotámiába helyeztetett át, az uralkodók pártolásuk alá fogták azon irodalmi munkásságot és tanulmányokat, melyeket az V. század óta a bizanci birodalomból kitűlözött bölcsesek a persa szászánidák alatt háborítatlanul folytathattak, és mely által a keresztény egyház nyelvén, a szír nyelvén, megmenthették a görög gondolkodás emlékeit az utókor számára. E szír fordításokat a VIII. és IX. században az arab uralom alatt arab nyelvre fordították le s ugyanezen nyelven magyarázták és fejlesztették tovább. Ez az arab filozófia eredete, mely Spanyolország révén a középkorban az európai tudományra oly mély hatást gyakorolt. Az Aristotelés filozófiájában gyökerezik annak alexandriai magyarázói értelmében. Az arab bölcsezetet legnevezetesebb képviselői: Al-Kindi (Európában: Alcindus, megh. 864 fele), Aristotelés iratainak magyarázója, ki a tudomány legkülönbözőbb ágaiban sokoldalú irodalmi tevékenységet fejtett ki (Róla: Flügel, Al-Kindi der Philosoph der Araber, Lipese 1857), Abü Naszr Alfarábi (megh. 950), ki legelőször foglalta össze az egész peripatetikus bölcsezetet, és ez által a következő korszakok tanulmányainak irányát jelölte ki (Steinschneider, Alfarábi, Péterv. 1869. Számos értekezést adott ki tőle Dieterici Leid. 1890, németre ford. 1891), Avicenna (l. o.), Al-Gazáli (megh. 1111 l. o.). Mindezek az iszlám keleti tartományokban, Bagdában és Középszátságban éltek. A nyugati iszlámban (Spanyolország és Észak-Afrika) a bölcsezetet leghíresebb képviselői Ibn Báddsa (Avempace, megh. 1138), Ibn Tuféil (megh. 1190), ki újplatonikus szempontokon induló «Philosophus autodidactus»-ában (kiadta Poeocke, Oxf. 1671, németül Eichhorn «Der Naturmensch», Berlin 1782) az emberi szellem haladó fejlődését a természeti foktól egészen a legmagasabb tökéletesedésig egy lélektani elbeszélés alakjában adja elő. Tanítványa a híres Ibn Rosd (Averroes, meghalt 1198) az Aristotelés iratainak leghíresebb magyarázója (l. o.). Az iszlám filozófiai mozgalmainak során kiemelést érdemel még az «*Öszin-*

ték» (helytelenül: öszinteség) testvérei, arabul: ichván al-szafá) szövetsége, melynek tagjai Baszrában (Mezopotámia) a X. században a tudományok enciklopédiáját 51 fejezeten megírták. E szövetség irodalmi munkáját és eredményeit Dieterici Frigyes számos könyvben feldolgozta. Nagy hatással volt az arab filozófia a zsidókra is, kik részint önálló munkákban, részint fordítások által hathatós tényezői voltak a filozófiai eszmék terjedésének. Közöttük a leghíresebbek Avicbron (Salomo ibn Gabirol 1045—70), ki az újplatonizmus eszméjét képviselő «Fons vitae»-val nagy befolyást gyakorolt a Scotisták és Thomisták vitás pontjainak kifejtésére, és Maimonides (l. o.), ki az arab filozófiai eszméket a zsidó vallásbölcsezsztre alkalmazta.

Irodalom. Schmülders, Documenta philosophica Arabum, Bonn, 1836; u. a., Essai sur les écoles philosophiques chez les Arabes, Paris, 1842; Ritter, Über unsere Kenntnis der arab. Philosophie, Göttingen, 1844; Munk, Mélanges de philosophie juive et arabe, Paris, 1859; Renaud, Averroès et l'Averroïsme, 2. kiad., Paris, 1860; Müller Aug., Die griech. Philosophen in der arab. Überlieferung, Halle, 1873.

A filozófiával párhuzamosan fejlődnek az A.-ban az ugyanazon forrásokból kiinduló *orvosi és természettudományok*. Körülbelül a IX. századig többnyire keresztény és szabeus tudósok képviselik az arabok között e tudományokat, melyek e korszakban Honein b. Iszhák-ban (megh. 873) érik el tetőpontjukat. A IX. századtól kezdve az egész nagy mohammedán birodalomban a filozófusok az orvosi tudományokat is buzgóan felkarolták és azoknak neves képviselőket szolgáltatottak, kik között a leghíresebbek keleten Avicenna (l. o.) és nyugaton a kordovai Abu-l-Kászim (Albucasis, v. Alsharavi, megh. 1106); mindkettőnek orvostudományi munkái latinra fordítva nagy befolyást gyakoroltak e tudomány állására Európában. Ezeknek kívül még különösen a következő arab orvosok munkái hatoltak be a középkor latin irodalmába: Abü Bekr al Rázi (Rhazes megh. 932), Ibn Mászaveihii (Mesua megh. 1015), Ibn Botlán (megh. 1052), Serapion ifj. (XI. század). Avicenna után az orvostudomány legjelentékenyebb művelőjének tartják Ibn Neftsz-t (megh. 1290 körül). Mind e tudósok azonban alig vitték tudományukat a görög mestereik által elért eredményeken túl. A boncolás vallásos szempontból tilva lévén, az anatómiát önállóan nem kutathatták. Lényeges érdemeik vannak azonban a vegytan terén, melyet nevezetes felfedezésekkel gazdagítottak. A növénytant is, melyet Dioscoridés alapján kezdtek tanulmányozni, tetemesen fejlesztették; e tudományban a legnagyobb frójuk Ibn al-Beitár (megh. 1248), kinek a materia medicát is magában foglaló munkáját Sonthheimer (Stuttgart 1840) németre, Leclerc (2 kötet, Paris 1877—80) franciára fordította. A zoológiáról több terjedelmes munka van az A.-ban, melyek azonban, mint Kazvini (megh. 1238) könyve (német ford. Ethé, Lipese 1868) és Damiri (meghalt 1405) «Al-fakoh élete», inkább kulturtörténeti tekintetben bírnak nagy becses, amennyiben az állatokra vonatkozó néphitét, a velük kapcsolatos babonákat és mondákat bőven megőrizték. Ásványtani munkát a XIII. században Tejfási irt (franc. Clément Mullet, Pár. 1868). A nemzetgazdaság terén nevezetes Ibn al Avámm spanyol természettudós

munkája, melyet arabul és spanyolul Banqueri (2 köt. Madrid 1802), franciául Mulet (Le livre de l'agriculture, 2 köt. Par. 1865—67) tett közzé. Az arab orvosok és természetfudósok életrajzait Ibn abi Uszejbi'a (megh. 1270) írta meg; e forrás-munkát, mely Wüstenfeld «Geschichte der arab. Ärzte und Naturforscher» (Gött. 1840) és Leclerc: Histoire de la médecine arabe (2 köt. Pár. 1875—6) és más munkáknak legelőkelőbb forrásául szolgált legujabban Müller August 2 kötet. (Kairo 1886) tette közzé. V. ö. Heller Agost (magyar tudós) Gesch. d. Physik v. Aristoteles bis auf die neueste Zeit (Stuttg. 1882) I. kötet. Wiedemann, Über die Naturwissenschaften bei den Arabern (Hamb. 1890).

Nevezetes érdemei vannak az araboknak a *matematika* terén, melyben a gör. tudományból merített ismereteket (Euklideszt tanulmányozták és magyarázták) lényegesen fejlesztették és gazdagították. Tőlük kaptuk számjegyeinket; ők voltak az elsők, kik a zérust külön jeggyel jelölték és e jegy nevétől (Szifí = üresség) származik a számjegyek általános elnevezése. Az algebra (e szó is arab eredetű) tanulmányát legelőször al-Chvárizminak (megh. 820) a XVI. században latinra fordított tankönyvéből merítettük. A geometriában is Euklideshből indultak ki, kinek munkáiról egy teljes arab fordítás maradt fen napjainkig; sőt Apollonios Pergalos-nak a kúpszeletről szóló munkáiból több, a görög eredetiben elvesztett részlet arab fordításban maradt meg azutókor számára. Valamint az algebraban az egyenletek megoldására körül sok felfedezést köszönünk az araboknak, úgy a geometria terén a trigonometria fejlesztésében van kiváló érdemük. Ez érdemeket a matematikai tudományok fejlődésének története szempontjából legjobban méltatta *Woejke* (számos munkájában, különösen Recherches sur l'histoire des sciences mathématiques chez les Orientaux, Páris 1860) és Sédillot (Materiaux pour servir à l'histoire comparée des sciences mathématiques chez les Grecs et les Orientaux, 2 k. Pár. 1745—49). Hogy mily magas fokon állott náluk a *csillagászat*, és hogy e téren mennyit köszönhet nekik Európa, azt a tőlük átvett sok csillagászati műszöből is következtethetjük. (Ideler: Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen, Berl. 1809.) E téren is a görögök eredményeizhez fűződtek tanulmányuk; vezérük e téren Ptolemaios, kinek munkáját ők Almagest-nek nevezik. A csillagászat művelése az A.-ban 772-ben kezdődik, midőn Manszúr kalifa Ibráhim al-Fazari-val számításokon alapuló csillagászati táblákat készített, melyeket Mámun kalifa (813—833) pontosabbakkal helyettesített. E korszak leghíresebb csillagásza Alfergáni (Alfraganus, megh. 830 körül), ki Ptolemaios munkájából használható kivonatot készített (latinul Golius Amsterd. 1669); utána Abu Ma'sar (Albumasar, megh. 885) és Al-Batani (Albatagnius, megh. 929) hagytak nyomot a csillagászat történetében, melyben nevezetes felfedezések öröklítik neveiket. E tanulmányokat lényegesen előmozdították azon csillagászati intézetek, melyek a IX. századtól kezdve Damaszkusban, Bagdádban és Kairóban virágoztak. Ibn Júnusz (megh. 1009), Hákim fatimida kalifa csil-

lagásza Kairóban az általa szerkesztett Hákim-féle táblákban (franciául Caussintól, Páris 1804) oly számításokat eszközölt, melyeket Európában csak századokkal később alkalmaztak. Az arab csillagászok megfigyeléseivel lépést tartanak az általuk felfedezett csillagászati eszközök, melyek még mai napig is láthatók európai gyűjteményekben. Ez eszközökről a XIII. században Abul-Haszan 'Ali külön munkát írt, melyet Sédillot francia nyelvre fordított (2 köt. Páris 1834—35).

A csillagászattal kapcsolatban felemlíthetők az arab tudósok nagy eredményei az *optika* terén; itt Ibn al Heithan (megh. 1038), kinek optikáját 1882-ben Baermann arabul és latinul kiadta, a legnagyobb tekintélyük. Európában még a XVI. században is az arabok optikai munkáit használták (Alhazenus Arabs, Bazel 1572). Avint a veytan mellett az alkémia virágozott, úgy a tudományos csillagászatot az asztrológia kíséri, melylyel legkomolyabb tudósok is foglalkoztak. Al-Kinditől, kit mint filozofust említettünk és ki az asztro-nomiában is előkelő helyet foglal el, egy asztrológiai értekezésést Loth Ottó ismertetett (Morgen-ländische Kerschungen, Lipsee, 1875).

Az exakt tudományok felvirágozása mellett még mindig előkelő hely jut a *költészetnek* és *szépirodalomnak*. A költészet az omajjádok alatt majd csaknem a pogány idők költészetének színvonalán maradt meg; majd mindinkább mesterkéltebb természetet ölt és valóságos műköltészeté válik, mely a költők megváltozott szemkörének dacára még mindig a régi kaszidák formáját, sőt gondolatkörét is mesterségesen fontartja. Udvári költők verseikben csak úgy képződnek a sivatag viszonyaiba, mint a régiség beduin költői. Az ábasszid korszak leghíresebb költői: Abü Nuvasz (l. o.), Muszlim b. al-Valid (megh. 823, divánját kiadta de Goeje Leid. 1875), Abü-l-Atáhijja (meghalt 828 körül), kinek szép költeményei a korszak vallásos érzelmeit tükrözik vissza (Beirut 1886), Abü Temmám (l. o.) és Al-Buchari (megh. 897) egymásnak versenyfarsai mind a régi minták utánzásában, mind a régi költemények gyűjtésében, Abdalláh ibn al-Mu'tazz (megh. 908), az uralkodó ház sarja (életéről és költeményeiről Loth Lipsee 1882) és mindenek felett Mutanabbi (megh. 965), kit német fordítója Hammer-Purgstall (Bécs 1822) az arabok legnagyobb költőjének nevez. Ó volt mintaképe Abü-l-Alá al-Ma'arrinak (megh. 1057), a vak költőnek, ki az arab irodalomtörténetben a Mutanabbi módjára szerzett költeményein kívül még ama filozófiai szellemű divánja által is nevezetes, mely az iszlám irodalmában a szabad gondolkodás legnemesebb emlékei közé tartozik (A. v. Kremer: Über die philosophischen Gedichte des Abu-l-Alá al-Ma'arry. Bécs 1888). A vallásos spekuláció terén kifejlődött miszticizmus (l. *Szúfi*) is remek költői kifejezésre talált az A. későbbi korszakában. Bort és szerelmet énekelnek a költők, de verseiket az isteni szellemtől való ittasságra és az isteni lény felé vágyódásra és a velo történő egyesülésre magyarázzák. Ily misztikus költeményeket adnak elő a dervisek ájtatos, sokszor őrzöngő gyakorlataik (l. *Zikr*) alkalmával. Közöttük a legnevezetesebbek Omar Ibn al-Fáridh (megh. 1238) és a spanyol származású Ibn Arabi (megh. 1240) divánjai, mely-

ket a keleten adatk ki. A vallásos költők között nagy hírnek örvend Al-Busziri (meghalt 927), Muhammed dicsőítésére írt «Burda» című kaszidájának vallásos gyülekezések alkalmával nagy kelete van (német ford. «Fünkelnde Wandelsterne» Rosenzweig-től. Bécs, 1825 Ralfstól u. o. 1860).

Íde tartozik még a széppróza is, mely az A.-ban mindinkább mesterköltebb alakban jelenik meg, míg végre a homályosságban találja a tökéletesség eszményét. A makamák (l. o.) stílusában uralkodó keresettség a külső forma (prózaí rimek, szójátékok stb.) és kifejezés tekintetében utóbb a történelmi prózába is utat talál. A történetírók között említett Imad al-din al-Iszfaháni (megh. 1030) munkái mind ily homályos s mesterkelt stílusban vannak írva; a későbbi idők izléstelen túlzásig hajtják e modort. Nagy számmal vannak az A.-ban az erkölcstanító keretelbeszélések, valamint egyes történelmi alakok körül csoportosuló terjedelmes mesemunkák és népregények. Az előbbiek persa mintákon fejlődtek, vagy mint a Kalila va-dimna (kiadta De Saey Pár. 1861) egyenesen a persából vannak fordítva; közöttük nagy fetszésnek örvend Ibn 'Arabsáh (megh. 1450) könyve (Fructus imperatorum, kiadta Freytag, Bonn 1832—52). A népregények és mesegyűjtemények részint idegen befolyás alatt keletkeztek, mint az «Ezer és egy éjszaka» (l. o.), v. pedig az arab népszellem eredeti termékei. Ez utóbbiak között a leghíresebbek a nagyterjedelmű Antar-regény (lásd *Antara*), a Szejf-regény (17. rész, Bulák 1294 H), a Benü Hilál, Rász el gül Zír elbeszélései és egyéb regények, melyek a keleti könyvtár számára folyton újabb kiadásokban jelennek meg és nagy kelendőségnek örvendenek. Ez elbeszélések esodaszertü motívumai a nyugati meseirodalomra is nagy hatást gyakoroltak.

Fölötte sürü tevékenységet tapasztalunk a *nyelvtudomány* terén annak minden ágában, a nyelvtanban, szótárirodalomban, ugymint a régi költészet emlékei magyarításában. E tudomány szorgalmas művelését a mohammedán népek között amál is fontosabbnak tekintették, mert a szent könyv magyarázatának elsőrendű segédesszközéül szolgált. A nyelvtan, mely párhuzamosan a görög tudomány megismerésével, az arisztotelési *Περὶ ἑρμηνείας*-hoz fűződik, apró kezdetekből csakhamar nagy rendszerre fejlődik náluk, melyhez mind spekulatív irányban, mind pedig a gazdag nyelvatatok szorgalmas megfigyelése és gyűjtése tekintetében a legfinomabb szellemek mesteri művekké járultak hozzá. Az arab hagyomány Abü-l Aszvad al Du'aliknak (megh. 668) tulajdonítja a nyelvtan megalapítását. Az első, ki e gazdag monografikus előmunkákat felhasználásával a nyelvtan teljes rendszerét összefüggősen összeállította, a persa eredetű Szihaveihl (megh. 796), kinek «A könyv»-nek nevezett klasszikus munkáját legújában Derenburg Hartwig (2 köt. Paris 1882—9) adta ki. A nyelvtények méltatására nézve az arab grammatikusok két iskolára szakadtak: a baszrai és kúfai iskolára; ezek vitás kérdéseit Ibn al Anbári (meghalt 1181) adta elő (Jaromir Kosut, *Streitfragen der Basrenser u. Kufenser*, Bécs 1878). A későbbi korszakok grammatikája a baszrai felfogáson alapszik. Az ez irodalomban létesült sok könyv között a legna-

gyobb tekintélyre vergődött Al-Zamakszari (megh. 1143) «Mufassszal» című könyve, melyet Európában Broch krisztániai tanár adott ki (Kriszt. 1850, 2. kiad. 1879); mellette Ibn Málík (meghalt 1273) «Alfijja» című munkájának (kiadta Dieterici, Lipese, 1851) van a legtöbb tekintélye. Isk. tankönyvvül keleten leginkább Al-Szanhádsi (megh. 1323-ban) «Adsurrumijja» című kompendiuma használatos. Az arab nyelvtani irodalomban és sajtászerü műnyelvébe és módszerébe legjobb bevezetésül szolgál Silvestre de Saey *Anthologie grammaticale arabe* című munkája (2 kötet, Paris 1829), mely a legnevezetesebb grammatikusok szövegeiből próbákat mutat be fordítással és utbaigazító magyarázatokkal. Ez irodalomról és szempontjairól v. ö. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, Lipese, 1862. Goldziher, *A nyelvtudomány történetéről az araboknál*, Budapest, 1878. (Nyelvtud. közlem.)

A *szótárirodalom* az egyes szinonim csoportok monografikus összeállításából és a klasszikus nyelvhasználatnak részint a régi költészet, részint a sivatag lakóival való érintkezés alapján történt megállapításából indult ki. A legelső, ki egy összefoglaló szótárt szerkesztett, Khalil b. Ahmed (meg. 790 körül), ennek «Kitáb-al'ajn» című munkája azonban elveszett. A gazdag szótárirodalomnak legtekintélyesebb munkái Al-Dsauhari (megh. 1003) «Szaháh» című nagy szótára és Al-Firúzábádi (megh. 1413-4) «Kámúsz»-a azaz Óceán-ja. Ez utóbbihoz Murta dá al Zahidi (megh. 1791) önálló munka-számba menő, kimerítő kommentárt írt, melyet csak két évvel ezelőtt 10 nagy kötetben Kairóban nyomatattak ki. Szintén a legutolsó évben készült el ugyanott a legterjedelmesebb arab szótár, Ibn Manzúr «Liszán al arab»-jának kiadása 20 kötetben. Ez volt Lane szótárának (lásd *Arab nyelv*) legfőbb kutforrása. Nagyon hasznos segédesszközül felemlíthető még az ujkor egy keresztény arab tudosa, Botrusz, Biszámítól szerkesztett Muhit al-muhit című szótár (2 köt. Beirut, 1870). A *filológiai* irodalmat a régi poézis, a példabeszédek vonatkozásainak és általán a nyelv klasszikus kora emlékeinek megértését elősegítő könyvek egészítik ki. Ezek között a legnevezetesebbek Al-Mubarrad (megh. 898) Kámil című nagy filológiai munkája (kiadta Wright, Lipese, 1864—1882) Al-Mejdáni (megh. 1124) példabeszédeggyűjteménye (Freytag, 3 köt. Bonn, 1838—42), Ibn Dorejd-nak (meghalt 933) «Genealogisch-etymologisches Handb.» címen Wüstenfeldtől (Göth. 1854) kiadott könyve, Az arab filológia enciklopédiáját Al-Szujútí (megh. 1505) egy «Muzhir» című nevezetes munkában írta meg (2 köt. Bulak 1282 H). Ide sorokzik még számos *antológia*, melyekben a IX. századtól kezdve a legújabb időkig anyag szerint rendezett fejezetekben az általános irodalmi műveltséghez tartozó ismereteket (különösen a költészeti irodalomból) szókták egybeállítani. Ez irodalomcsoportot *Adab*-nak (műveltség) szókták nevezni. Legnevezetesebb ezek között Ibn Abdi rabbihi (megh. 939) spanyol-arab költőnek munkája.

A XI. század óta az A. bármely terén kevés eredeti klasszikus munkát termelt; a kompiláció, régibb munkák magyarázása, körülírása vagy át-

dolgozása foglalja el az irodalom minden terét. Az európai befolyás a XIX. század óta az A.-ra is látható nyomot hagyott. Indiában, Egyiptomban és Szíriában a benszülőttek között nevezetes műveltségi központok támadtak, de ezek nemcsak a régi irodalom felébredésében, hanem mindenféle sílány fordítmányokban (európai nyelvekből) érvényesülnek. Nehány évtized óta termékeny hirlap-irodalom is van arab nyelven; még az életlap sem hiányzik belőle. Nagyon nevezetes az a mozgalom, melyet a beirítai jezsuiták egy évtized óta az A. körül nagy eredménnyel kifejtenek.

Irodalom. Az A. összefoglaló történetét még nem írták meg. Hammer-Purgstall „Jilterturgeschichte der Araber” című nagy munkája, 7 k., Wien, 1850—56, csak nagy övátosságú használható. Felülletes és megbízhatatlan utmutató Arbutnot „Arabic authors”, Lond., 1890. Maza a keleti irodalom becses bibliográfiái segédeszközökkel szolgál; ilyen a régibb irodalomra nézve Ibn Al-Nadim (987 körül) „Fihriszt” című munkája, 2 k., Lápese, 1871—72; a későbbi időkre is kiterjedt Haddisi Khaltá (megh. 1658) Plügel-től arabul és latinul kiadott terjedelmes enciklopédiája, 7 k., Leipzig és London, 1835—58; Az európai irodalomban bibliográfiái segédeszközül használható: Zenker, Bibliotheca orientalis, 2 k., Leipzig, 1844—1861; Friederici, Bibl. orientalis, 1876—81; 1887 óta a Müller Angustól szerkesztett „Orientalische Bibliographie”. — A keleti (különösen egyiptomi) nyomdáknak megjelenő régibb és újabb arab munkáira nézve jó tájékoztatást nyújt a Brill leideni kiadótól 1883 óta időről időre kibocsátott „Catalogue périodique de livres orientaux” (udlig 9 fltz.). — V. ö. Goldziher, Jelentés stb. tekintettel a nyomdaviszonyokra Keleten, Bpesti, Akad., 1874. GOLDZSIHER.

Arabisci, v. *Aravisei*, Pannonia déli részében lakott nép neve. T. A.

Arabisztán, Arábiának török elnevezése.

Arabizmus, az arab nyelvnek sajtáságnai v. ezek utánzása; *arabista*, az arab nyelvnek ismerője. Ezen elnevezéssel különböztették meg különösen a középkor második felének híres orvostudományi íróit (1080-tól 1450-ig), kik különösen az arab orvosok után indultak.

Arab ló. Arábiában Mohammed prófeta óta rendkívül nagy gondot fordítanak a lótenyésztésre, s az arabok valóságos kultusz tárgyává tették a lovat; de mindamellelt még ma is nagyon különféle lovak találhatók Arábiában, sőt a rossz lovak ott is számosabbak, mint a jók. A legjobb lovak Arábia belsejében, a vahabíták által lakott nedvedi fensíkon fordulnak elő, de ezek ritkán kerülnek Európába, mert a vahabíták nem válnak meg önként lovaiktól. Ezért igen nehéz Európa számára jó arab lovakat vásárolni. A jó arab ló a legelőkelőbb, legarányosabb és legszebb ló, de teste kicsi; a nedvedi ritkán éri el a 150 cm.-t és más arab lovak is csak elvéve 160 cm. magasak; színe többnyire szürke, sárga vagy világos pej; a fej kicsi, száraz, szikár, homlokban széles, a szájalj ellenben vékony, az orrlyukak tágak és széles cimpák által környezettek, az orrhát többnyire horpadt (esukafej), a nyak karcsu, szépen ivelt és finom sörenyű, de nem ritka a fordított nyak is, a germe kifogástalan, a fark magasan fűzött és nem nagyon sűrű finom szőrrel fedett, a mell terjedelmes, a törzs egészben véve rövid, a végtagok minden tekintetben kifogástalanok, a paták kicsinyek, kerekék és igen szívósak. E ló edzett, rendkívül kitartó, igen élénk, szelid természetű és tanulmány. Ezelőtt főszerepe volt Európában a lótenyésztés körül, de jelenleg az angol telivér ló hátrébe szorította; Magyarországon azonban még ma is fontos, s ezért

tenyésztik is a bábolnai állami ménesgazdaságban. CS—Ó.

Arab matematika. Az arabok a számítant az indusoktól, a geometriát a görögöktől tanulták. Sok görög matematikai munka a nyugatnak csak arab fordításában maradt meg. Nevezetes arab matematikusok: Abdallah Mohammed ben Musa Alkharizmi a IX. század elején, Ali Ibn Ahmed Almazavi a XI. században és Mohammed beha Ed-din a XIII. században. Az ún. n. *arab számjegyek* indus eredetűek, de az arabok révén kerültek birtokunkba. KOPP.

Arab mézga, a latin elnevezés lefordítása (gummi Arabicum). Többféle akácfának (Acacia) belsejéből kiszivárgó bomlástermek, melynek a fa maga már hasznát nem veheti, de az ember hasznára fordítja. Neve a földrajzi elterjedésnek nem a legmegfelelőbb s inkább az arab kikötőkből való szállítástól ered. Eleinte az *Acacia Arabica*, *Acacia Ehrenbergiana*, *Acacia Seyal*, *Acacia tortilis* Hayne termékeknek tartották, de *Schweinfurth* közlése szerint a legjobb mézga nagyjából az *Acacia Senegalból* való. Arábiából (Adem) ma csak keveset szállítanak; a legtöbbet Afrika északkeleti részéről: Egyiptomból, Nubiából, Abissziniából és Kordofánból, továbbá Somal partvidékéről, Tuniszból, Marokkóból, a Jöreménység fokától, meg a portugálok némely afrikai gyarmataról, és pedig leginkább Marseille és Trieszt felé. Darabjai leginkább gömbölydedek, egész dionagyságuak, némelykor féregalakúak és sok hasadék van rajtuk, könnyen tömök és egészen üvegneműek. A belső kéreg parenchimája és rostos sejtjei falának átalakulásából támadnak. Az A.-nak kereskedésben különböző fajtája van: *kordofánmézga* (a legjobb), *senaar-* és *suakinnmézga* (Suakinból a Vöröstenger mellett), *gedda mézga* Gedda v. Jedda arabiai kikötőből, *mórmézga* Mogadorból Marokkóban. A két utóbbi hitványabb. Azt a fajtát, mely Levantén át kerül hozzánk, *török mézganak*, amelyet az indiai hajó hoz, *indiai mézganak* nevezik. Az A. már a régiek gyakori orvossága volt, ma csak mint ragasztó, burkoló szer v. más orvosság pótléka használatos; l. még *Akácfá*, *Akácmézga* és *Senegalmézga*. NONN.

Arab művészet. A mohammedán építés megalkotói a vándor arab törzsek voltak. Az arabok Mohammed hittanai és a kalifátus által tömör néppé olvadva össze, Kr. u. 632-től kétszáz évig tartó hadjáratauk alatt az országokban, ahol megfordultak, éles észszel és élénk képzelettel elsajátítottak egyet-mást a persák, az egyiptomiak, görögök, rómaiak és bizanciak művészetéből s az elsajátítottat önkényesen használták föl. A sokféle elem összetételükből származott a mohammedán építés, mely különben sok tekintetben emlékeztet a pusztá nomád lakóinak sátorára. A Korán az emberi alak utánzását megtiltja s azért Mohammed követőinek összes művésze az építésre és az iparművészetre szorítkozik. Ez utóbbinak is több ágát, különösen a selyemszövőést, az agyagedény színes díszítését, a fagyverkesztést és díszítést, továbbá a bőr kikészítést nagy tökéletességre emelték. Az istentisztelet helye, vagyis a mecset, a mohammedán építési tevékenységnek fő fóladata. A mecset magvát tágas udvar képezi, melynek közepén van a szent mosakodásra szol-

gáló kút és melyet fődött csarnok vesz körül. Keleti oldalán van a tágas csarnok, ahol a hívek imádkoznak (mikrab), ennek hátterében pedig a Mekka felé néző fülke (kiblah), jobbra a szószek (mimba), közelebb az udvarhoz pedig egy magas, bekerített állvány (dikka), mely az ó-keresztény templomok kórusára emlékeztet; itt szokták fölolvadni a Korán versoit. A mecsetnek rendes alkatrészei még a mecset építőjének sirja (mak-súra), az iskola (modresi) és a minaret. A minaret fölfelé vékonyodó torony, mely négyszögből nyolcszögbe vagy hengerbe megy át, fölül erkélylyel, ahonnan az ima óráját hirdetik, tetejét pedig golyó alakú gombok díszítik. Határozott alaprajza azonban a mecsetnek nem volt, amint általában a mohammedán építésnek nem igen volt vezérelve s különösen későbbben egészen szabályvesztetté lett. A mecset kívülről egészen dísztelen, s a kupolák és minaretek sokszor nyomottá teszik; annál nagyobb fényű a belseje. A mohammedán építés jellemző sajátosságai: az oszlop, a boltív, a boltozat és a falfüllet ékítménye. Az oszlopok rendszerint igen karesuak, inkább a ponyvasátor rúdja emlékeztetnek és nehezebb gerondát vagy boltozatot nem bírnak el. Az oszlopfők idegen minták után szabadon és a legnagyobb változatossággal képezetnek; gyakran előfordul a kettős oszlop is. Az új-persa építés nyomdokain haladva, kezdetül fogva gyakran használja a legváltozatosabb alakú boltiveket, melyeknek: a nyújtott boltív, a patkóív s az egymást metsző két kőrszelvény által képezett csücsív, azután a hajlított ív, végül a több kőrszelvényből képződött hereív. Hogy az ívek még merészebbek legyenek, közéjük és az oszlopok fölé még pilléreket, vagy gyámokat helyeznek, vagy pedig több ív van egymás fölött. A boltozat az oszlopok túlságos karesusága folytán nem lehetett szilárdabb szerkezetű, azért a mohammedán építés látszólagos boltozatot talált föl, mely kisebb kiálló részekből alakult egy egészzé és a cseppkőköz hasonlított. Ez az úgynevezett stalaktit-boltozat. A falfüllet díszre, tekintésképpen akár a geometriai és növényi formák kimeríthetetlen gazdagságát, akár pedig a színek összeválogatását, utólráhetetlen. Ez a nép, mely a képráást nem gyakorolta, az ékítményeken bámulatos színérzékről tesz tanúságot. A falfüllet, legyen akár festett vakolat, akár zomán, vagy mozaik, mindig megtartja a szőnyeg jellegét, mely eredetileg a sátor több részre osztotta, s amelyen rendszertelen, szeszélyes a mohammedán építés a szerkezetben, a falfüllet ékítményében, de csakis abban, a szőnyeghez szigorúan ragaszkodva páratlan formai tükélyt ér el. E sajátos díszítményt az arabok után arabeszknek szokás nevezni. A Koránból vett és a mecset falaira alkalmazott mondások írása is ékítményül szolgál. Arabiában, Palesztinában és Szíriában a régiebb emlékek még az első kezdet ingadozó kísérletei. Ilyenek Mekkában a Kaaba, az arab nemzeti szentély, Jeruzsálemben Omár híres mecsetje, Damaszkusban Valid kalifáé. Csakis Egyiptomban kezdett a mohammedán építés jellegzetes rendszerré közzéadni; itt legnevezetesebb emlékek Kalaun szultán mecsetje 1287-ből. Egyiptomból, mint az iszlám politikai uralma, úgy az

arab művészet is elhatolt Afrika keleti partjára, Sziiliába és Spanyolországba. Az itt alkotott műveket rendszeren mór stílusoknak nevezik. Az arabok sziiciliani művészeti tevékenységéről csak írott emlékek és a normann korszakból származó utánzások maradtak fenn (Zisa és Kuba kéjllakok). Spanyolországban bámulatos virágzást ért el az arab művészet. Az ország meghódítása után 786-ban Abderrhman Kordovában fényes mecsetet építtetett, melynek egyes részletei a székesegyházban maradtak fenn. A virágzási kor egyik legszebb alkotása Sevillában az Alkazar és az úgynevezett Giralda, az első minaret Spanyolországban. Tetőpontját azokban a művekben érte el, melyek az iszlám uralmának fénykorát Granadában jelölik, s ezek között a világhírű Alhambra erőd, fejedelmi palota, mecset és kormányépület, a XIII. századtól a XV-ikig épült. A fennmaradt részek, ezek között az orszlán-udvar, tanúsága a mór királyok fényűzésének és az építés ízlésének.

Perszában a meghódított nép Mohammed vallását fogadta el, és az ott alapult uralommal együtt a mohammedán építés is meghonosodott. Már a VIII. századtól fogva nagy tevékenységet fejtett ki, a meglevő emlékek azonban, kivált Teheránban és Ispahánban, többnyire a XVI. századból valók. A persiai mohammedán építés a többitől abban különbözik, hogy díszül emberi és állati alakokat is alkalmaz. II. Mahmud Konstantinápoly elfoglalása után 1453-ban a Sophia-templomot, a bizanci építés legbüszkébb remekét mecsetté változtatta át és ezután a Konstantinápolyi mecsetek, számszerint 300, kivétel nélkül annak alaprajzát követték. E szerint a mohammedán építés, mely új-persa, illetőleg bizanci elemekből indult ki, legutolsó nagy műveivel ismét oda tért vissza.

PASTENKER.

Arab nyelv. Az A. a *sémi* (l. o.) nyelvcsalád *déli ágához* tartozik és Arabian kívül Előázsia nagy részében, úgyisintén Egyiptomban és Észak-afrikában is el van terjedve. Régi időben két nagy nyelvjárára oszlott: a *déli arabra*, melynek emlékei a zabues (himjarita) feliratokon maradtak reánk, és a Közép- és Északarabia törzsei között használatos *északi arabra*, azaz a mostan is élő arab nyelvre, mely az iszlám hódításával a dél-arabot teljesen kiszorította, úgy hogy csakis Dél-arabia néhány kiveszőfölből levő népdialektusában maradtak fenn némi nyomai. Hogy mily időből valók az északarab nyelv legrégibb írott nyomai, biztosan meg nem határozható; újabb időben Müller D. H. bécsi tanár azt a nézetet köeckáztatta, hogy az t. n. lihjáni feliratok, melyekben az A. legrégibb emlékeit látja, 1000—1200 évvel Mohammed fellépése előtt keletkeztek (Epigraphische Denkmäler aus Arabien, Bécs 1889). Nagyobb összefüggésben a pogány arab költőktől, a Kr. u. VI. századból fennmaradt költemények képviselik számunkra az északi arabság legrégibb irodalmi emlékeit, melyek, bár az ó-arab nyelv is kimutathatólag számos nyelvjárára oszlott, jelen alakjukban nagyjában ugyanazon nyelvalakzatot képviselik, melyet a Korán is felmutat, mely mai napig az irodalmi nyelvben érvényesül és melyet egy téves hagyomány a Korois (l. o.) törzs nyelvjáráásával azonosít. Az A. e régi foka is már az

idegen népekkel való érintkezésből eredő idegen (görög, persa, aram) kultúrsvajakat vett fel köbe-
lébe, melyeket Fränkel Zsigmond külön könyv-
ben (Leiden 1886) dolgozott fel. Az összes sémi
nyelvek közül az A.-nak van a leggazdagabb szó-
kincs és a grammatikai alakok teljességét is leg-
tovább őrizte meg. De az irodalmi nyelv mellett
már régi időben fejlődött ki az ú. n. *köznyelv* (vul-
gáris A.), melyben a nyelvtani formák elkopása,
a rideg szófűzés megváltozása, a tömört konstruk-
ciónak körülírások által történő elgyengülése
jut érvényre. A régi (irodalmi) arab nyelv három
kázust jelöl, és pedig nominatívuszt *un* (u), genitívuszt
in (i), accusatívuszt *an* (a) raggal; pl. *nom.*
samszun, *as-samszu* (nap, a nap), *gen.* *samszin*, *as-*
samszi, *acc.* *samszan*, *as-samsza*. A vulg. nyelvben
az esetjelek elmaradnak, ellenben a genitívus
segédszóval körülíratik, p. o. *haru-s-samszi* (a
nap hőisége), vulg. *al-harr mta'* *as-samszi* (a hőség
a nap birtoka) stb. Hasonlóképen van az igei
alakoknál. Az A.-t nem egyformán beszélik az
arabság területén, sőt ez már sok dialektusra osz-
lik. Fődialektusai: a szíriai, az egyiptomi, az észak-
afrikai (magribi) és az arab beduinok nyelvjárása;
de e nyelvjárásokon belül szintén nagyszámu dia-
lektusokat lehet megkülönböztetni.

Az iszlám befolyása az új vallásnak alávetett
keleti népek nyelvét tömémentlen sok arab elem-
mel tarkította s nevezetesen a török, persa, urdu,
maláj nyelvek szókinésének föltötte tekintélyes
része arab. Török kölcsönszóként aztán még a mi
nyelvünkbe is néhány arab szó lopódzott be, p. o. a
tőzsér (tádsír), díj (eredetileg díja) ez értelemben:
vérdíj, emberdíj (arab: *dija*). A. Spanyolország
és Szicília arab hódoltsága idejében az európai
kultúrával lépven viszonyba, a román nyelvekbe
sok kölcsönszó szivárgott át, különösen azon mű-
velődési fogalmak jelölésére, melyeket a közép-
kori Európa az araboktól vett át. Ezeket a leg-
jobbban kimutatta Dozy és Engelmann (Glossaire
des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe,
Leid. 1869), újabban pedig Eguilaz- és Yan-gnas
(Glossario etimológico de las palabras españolas de
origen oriental, Granada, 1886).

Az arab írás, melyet az iszlám befolyása alatt
az összes mohammedán (török, persa stb.) népek is
használnak, közvetlen eredetét tekintve a naba-
taeus írásból fejlődött ki (színiai feliratok; I. Gold-
ziher, Archeolog. Ért. 1892), és hátrább menve a
föníciai írás fejleménye s jobbról bal felé indul.
28 mássalhangzóra csak 18 jele van, melyek meg-
különböztető pontok által válnak alkalmassá a kü-
lönböző hangok jelölésére. Ugyanazon alak, asze-
rint, amint egy, két, vagy három pont van föltötte,
illetőleg alatta, az n, t, th, — b, j, p mássalhang-
zókat jelöli. A magánhangzók számára szír tudós
befolyás által külön jegyek keletkeztek, melyek
részint a betűk fölé (a, u), részint alája (i)
ragnak, de a közönséges írásnál el is hagyják.
Az írásnak is különféle nemei vannak; az úgynev.
káfiá, szögletesebb és durvább írásalak, monu-
mentális és ünnepléses célokra, ugyszintén régebb
Korán-kéziratokban, érmeken van használatban;
neszkhí-nek nevezik a közhasználatnak szolgáló
kurzív-írást, a melylyel már az iszlám I. százán-
dából való régi arab papiruszokon is találkoznak.

(L. Karabacek különféle cikkei a Rainer főherceg
papiruszairól a bécsi akadémia kiadványaiban
1882 óta, valamint «Mittheilungen aus der Samm-
lung der Papyrus Erzherzog R., Bécs 1886 és kk.)

Európában a XVI. század óta foglalkoznak tü-
zetesebben az A.-vel, eleinte loginkább egyházi
szemzetektől. Nagy hatást gyakorolt ez irány-
ban a XV. Gergelytől Rómában alapított Congrega-
tio de propaganda fidei. Korszakot alkot az arab ta-
nulmányok föllendülésére a hollandi iskola, mely-
ben a XVII., de különösen a XVIII. század óta
(Schultens) az arab nyelv és irodalom tanulmánya
önálló érvényre emelkedett. E tanulmányokra
nézve aztán újabb fordulóponot jelez a nagy
francia orientalista, Silvestre de Sacy írói és tanári
működése; töle van az A. első tudományos nyelv-
tana (2 köt. Páris 1810, 2. kiad. 1831), az ő tanít-
ványa Fleischer Loberecht Henrik, századunk leg-
nagyobb arabistája (v. ö. Goldziher, Emlékkészéd
F. L. H. felett, Budapest 1889), ki mestere munká-
ját tovább fejlesztette (Klein. Schriften, 3 köt.
Lipese 1885—89). Ez alapon indulhatott csak meg
az A. elmélyedő tanulmányozása, mely maguknak
az araboknak nagy nyelvészeti irodalma (I. Arab
irodalom alatt) alapján a tudományos szemléletnek
utat tört. Az arab nyelvtan gazdag irodalmából a
régibb időkre nézve kiemelendő Ewald: Gramma-
tica critica linguae arabicae (2 k. Lipese 1831—2)
az újabbak közül a legjobb segédszókész Caspari-
nak német nyelven Müller Ágosttól (5. kiad. Halle
1887), angol nyelven Wright-tól teljesen átdol-
gozott (2 köt. 2. kiad. (Lond. 1874—75) nyelvtan
könyve. Kezdőeknek legjobban nyújt tájékozást
a Porta ling. orientium 4. részeként Scointól
kiad. «Arabische Grammatik, Paradigmen, Lite-
ratur, Chrestomathie und Glossar» (2. kiad. Berl.
1889, angolul 1885). Nálunk az arab nyelvtan
bibliográfiája a következőkből áll: Deresik, Insti-
tutiones linguae arabicae (Bécs 1817), Hatala, A.
nyelvtan stb. (Bpest 1877). Kanyurszky, A klasz-
szikus a. nyelvtan kézikönyve, (Bécs 1881).

A vulgáris nyelvtan feldolgozták: Dombay,
magyar származású tudós, akinek az észak-afri-
kai arabság terén sokat köszönhet a tudomány
(Bécs 1800), Caussin de Perceval (4. kiad. Páris
1858), Wahrmond (2. kiad., Giessen 1879), Hassan
Anton (Bécs 1869), Spitta (Lipese 1880), Vollers
(Kairo 1890), valamint a franciák algéri hódításá-
val és adminisztrációjával kapcsolatos nagyszámu
munka, melyek az északafrikai nyelvjárásra tan-
tanak. Gyakorlati céloknak szolgálnak: Wolf,
Arabischer Dragoman (3. kiadás, Lipese 1883),
Hartmann, Arabisch. Sprachführer (u. o. 1884), a
Meyer-féle gyűjteményben, valamint néhány a
beiruti jezsuiták kiadványai közt megjelent tár-
salgási kézikönyv (Farfouche 1888, Rosa 1884) stb.

Az A. szókinése föltötte gazdag, különösen a fo-
galnak finom árnyalatainak megkülönböztetésé-
ben. Imen van gazdag szinonimikája, melyet flo-
logusai szorgalmasan feldolgoztak. A szótári se-
gédőszóközök közül fellemlítendő Freytag munkája
(4 köt., Hal. 1830—37), Lane eddig még be nem
fejezett nagy arab-angol szótára (London 1863 és
kk.), s a rövidebb szótárak közül Kasi-mirski-
Biberstein (2 köt., Pár. 1860, arab-francia), Badger
(London 1881, arab-angol), Salmone (2 köt., Lon-

don 1890, ar.-ang., ang.-ar.), Steingass (London 1884, ar.-ang.), Wahnund (3 köt., Giessen 1876 és kk., ar.-ném., ném.-ar. a vulgáris nyelv tekintetbevételével). Rövidsége mellett nagyon ajánlható: Belot, Vocabulaire arabe-français (2. kiad., Beirut 1888).

Az arab kresztomatiák közül felemlítendő: Silv. de Saey (2. kiad., 3 köt., Pár. 1826, fordítás), Kosegarten (Lipese 1828, szótárral), Freytag (Bonn 1834), Arnold (Halle 1853, szótárral), Wright (Bonn 1870), Güngas-Rosen (Péterv. 1875), Derenbourg-Spiro (Páris 1885, kezdők számára szótárral). A költészeti olvasmányba bevezetnek Humbert. Anthologie arabe (Pár. 1890) és különösen Nöldeke-Müller, *Delectus veterum carminum arabicorum*, szótárral (Berl. 1890), a Porta *ling. orient.* 13. része). Az irodalom kimerítő ismertetését célozza a beirutai jezsuitáktól kiadott *Magâni, Fleurs de la littérature arabe* (6 köt. 1885—89), melyhez még 4 kötetben *Notes sur le Magâni* (1886—88) csatlakozik. A beirutai jezsuita tudósok az arab filológia kezikönyvei terén egyáltalán főként hasznos és szorgalmas tevékenységet fejtenek ki, miről a nyomdajobban évenként megjelenő katalógusok nyújtanak tájékoztatást. GOLDZNIHER.

Arabó, a Rába folyónak, ugyszintén a mai Győr városának római neve.

Arabomán, l. *Anglomán*.

Arabó-tedesco (olasz), a művészetben ritkán használatos és nem is helyes megjelölése az olyan műveknek, melyek az arab-mór, román és csuesives művészet elemeinek keverékéből állanak. Nyilvánvaló, hogy az olaszoknál e kifejezés akkor keletkezett, mikor még az volt a hiedelem, hogy az általak már korábban gót guny névvel illetett csuesives építézet német eredetű. PAST.

Arabóth, egy talmudi mondas szerint (Chagiga 12 b.) a hetedik ég, ahol az igazság, jogosság, békeesség, élet és áldás tárháza vannak, továbbá a meghalt jünborok lelkei, a lelkek, melyek utjonnan teremtettek és a harmat, a melylyel az isten a holtakat fel fogja támasztani. A mondas a hét égről valószínűleg egy R. Méir nevű bölelől származik. SCHM.

Arab-öböl, a Veres-tenger régi neve.

Arab számjegyek, a számok felírására szolgáló jegyeink: a 0-tól egész 9-ig. E 10 jeggyel minden számot felírhatunk, mert az egyes jegyek más, meg más értéket képviselnek, ha a helyzetük megváltozik. Így pl. 555-ben a jobboldali 5 jelent 5 egyest, az előtte levő 5 tizedest s az első 5 százast. Egyes, tized, százast stb. a helyértékek. A helyértékek eszméje az indiaiaktól ered. Ugyanez a nép találta ki Kr. u. a IV. század körül a mai tizedes számrendszernek legfontosabb elemét, a helypótló zérust, melyet *sunyának* hívták; de a számok felírására az indiaiak nemcsak 10 jegyet használtak; nekik külön jegyük volt 10-nél nagyobb számokra is. A helyértékek csak akkor vált a számítás alapelvévé, miután ez az indiai eredetű gondolat az araboknál termékeny talajra talált. Az arabok, akik már régebbi idők óta használták az abedest (*abc*) betűit a számok jelzésére, ugyanint a sémi népek mindannyian, Kr. u. a VIII. század körül kezdték az első 9 betűt az általak «iresnek» «as-sifr» nevezett 0-val (nálunk is még

e század elején *cifrának* hívták a 0-t) együtt az összes számok felírására használni. Európában az indiai arab számítás csak a XI. században terjedt el arab írók révén. L. Hanelk: *Gesch. der Math.* Cantor: *Gesch. der Math.* I. MEKE.

Arab-Tabia, a legkeletibb és legnagyobb román erősség Szilisztria mellett, a Duna jobb partján.

Arab-tenger (Arabiai tenger; arabul: *Bachr-Hind* a. m. hindu tenger; zöld t.; omani t.; persa-indo-arab t., az ókorban *Erythraei-t.*), az indiai-óceán északnyugati része, melyet Elő-India, Beludisztán, Persia, Arabia és Kelet-Afrika partjai határolnak, délen lenyulik a 10° é. sz.-ig. Melysége a k. h. 55—70 fokai között (Greenwichtól) megüti a 4—5000 métert, Elő-India partjain szintén megüti a 200-at. Nyugati részén Adeni-öbölnek nevezik, mely a Bab-el-Mandeb-szorossal a Vörös-tengerhez csatlakozik. É.-i része az Oman-tenger, melyet az Ormuz-szoros a Persa tenger-öböllel köt össze. Partjain kevés a jó öböl. A Szuez-csatorna megnyitása óta a hajózás óriási mértékben emelkedett. Csak két jelentékeny folyó folyik az Arab tengerbe, ezek: az Indus közvetlenül, a Satt-el-Arab (Eufrat—Tigris) a Perzsa öböl közvetítésével. —ZIK.

Aracacha Bauer. (Arrakatscha, Arracacia Sweet, perui nevéből, majd egy, majd két *r*-rel írva, név.) az ernyősök családjában 12 fajjal Amerikában. Az *A. esculenta* D. C. (A. de Nuova Granada) a mi bürokincköz hasonló, de a szára nem pettyezetett, levele széles, virága bíborpiros. Nagy gyökere több, húsos, répalakú ágra válik. Hazája Santa Fé de Bogotá, de Dél-Amerika északibb vidékeinek hűvösebb hegyvidékein még más répagyökere és ehető növényeket is neveznek, p. két sósdfajt (A. de Peru), sőt a maniokgyökereit is.

Aracaju, a braziliai Sergipe állam fővárosa. l. *Sergipe*.

Aracan, l. *Arakan*.

Aracati, város Braziliának Ceara körületében, a Jaguaribe partján, 15 km.-nyire a tengertől, 10,000 l. Klkötőjéből igen sok hajó indul el mint fő kiviteli cikkkel: gyapjuval, szarvasmarhával és bórrel.

Aracéna, város a spanyolországi Huelva körületben a Sierra de A. egyik termékeny völgykatalánának szélén, mór vár romjaival s mintegy 6040 (1887) gyümölcskereskedést üző lakossal. A Sierra de Aracéna innen a portugál határ felé húzódik, 1676 méter magasságig emelkedik s déli lejtőjén gazdag réz- és vasbányái vannak (Tharsis és Rio Tinto). —ZIK.

Arachinsav. A zsirsavak közé sorolandó szénvegyület; képletei: $C_{10}H_{16}O_2$. COOH. Előfordul a földi dió (*Arachis hypogaea*) zsiros olajában és ebből is készült olyformán, hogy az olajat lúggal elszappanosítják, a szappant vízben feloldják, az oldathoz savat elektítenek, midőn tisztátalan A. válik ki. A még tisztátalan savat hideg borszeszszel kimossák, majd megtisztítás czéljából forró tömény borszeszből néhányszor átkristályosítják. Pényes, fehér kristálylenczéből áll; a melegítéskor 75°-on megolvad. Tömény hideg borszeszben